

Engelsberg / 12.11-74
L. Bauer

LUSTGÅRDEN 1974
1975

Omslagsbild: Engelsbergs park. Lusthus från 1840. —
Teckning av Lisa Bauer.

Cover: Garden house from 1840 in the manor park
of Engelsberg Ironworks. Indian ink drawing by Lisa
Bauer.

LUSTGÅRDEN

Årsskrift 1974—1975

ÅRGÅNG 55 - 56

FÖRENINGEN FÖR
DENDROLOGI OCH PARKVÅRD

Innehåll/Contents

GÖSTA ADELSSWÄRD	
Vi uppmärksammar byggnadsvårdsåret	5
<i>The Society and the Architectural Heritage Year of 1975</i>	
TRÄDGÅRDSHISTORIA	
WALTER BAUER	
Engelsbergs bruk. Bruksherrgårdens trädgård — del av ett pilotprojekt i det europeiska byggnadsvårdsåret	7
<i>Engelsberg Ironworks. Manor park and garden. English translation by Paul Britten Austin</i>	
VIVI TÄCKHOLM	
Lustgården i det gamla Egypten	16
<i>The garden in ancient Egypt</i>	
ÖRJAN NILSSON (text) och HELMUTH WANDEROY (illustrationer)	
Granhäckarna och gransolitärerna i Uppsala botaniska trädgård, samt synpunkter på restaureringen av Barockträdgården	21
<i>The pine-hedges and solitary pines in the Botanic Garden of Uppsala and some notes on the restoration of the Baroque Garden</i>	
JACOB MELKER SPENS. Med inledning och kommentarer av ERIK SPENS	
En spatsertur i Hagaparken	32
<i>A promenade in the Royal Park at Haga 1802</i>	
EVA FRIES	
Universitetsparken i Uppsala — en restaurerad universitetsmiljö	36
<i>The park of the Uppsala University restored</i>	
ANNA-LISA NYRERÖD	
Excellensen och hans park. Anteckningar om Rydboholmsparken förr och nu	42
<i>An 18th century park and its creator</i>	
English summary	
WALTER BAUER	
Daterade träd	53
<i>Royal oaks planted 1881</i>	
BOTANIK, RESOR M M	
GUNNAR WISTRAND	
Några botaniska intryck från dalafjällen	56
<i>The Society's Excursion to Dalecarlia 1973</i>	
English summary	

OLOF SÖDERBÄCK	
Hedera helix i Åtvidabergs kommun	60
<i>Hedera helix in the Åtvidaberg region</i>	
English summary	
KLAUS STRITZKE	
Föreningens Portugal-resa 1973	65
<i>The Society's journey to Portugal 1973</i>	
VERA GADE	
Flora i Portugal	70
<i>Portuguese flora</i>	
OSCAR DOUGLAS	
Brev till en trädgårdsvän	73
<i>Letter to a gardening friend</i>	
IN MEMORIAM	
Lilian Tallroth 31.1 1917—6.12 1974 (Görwel Gyllenstierna)	78
SMÄRRE MEDDELANDEN OCH NOTISER	
<i>Walter Bauer: Trädgrupper i Boden/Clumps of trees in Boden</i>	79
<i>Örjan Nilsson: Sambucus racemosa L. f. simplicifolia Hyl., återfunnen i Uppsala/A rediscovered Sambucus racemosa</i>	80
<i>Carl Rylander-Ryl: Pinus Heldreichii i Linköping. Ärtcypress och vitcypress — två suveräner i Östergötland. Ett litet curiosum/Pinus Heldreichii in Ostrogothia. Good specimens of Chamecyparis pisifera and Ch. thyoides in Ostrogothia. Cedrus atlantica v. glauca surviving in Linköping</i>	81
<i>Klaus Stritzke: Gatuträden och deras skötsel/How to keep trees in town</i>	82
<i>Gösta Adelswärd: Internationellt trädgårdssamarbete/The International Gardens group</i>	84
RECENSIONER	
<i>Hand med bin</i>	
<i>Bertil Wahlin: Om konsten att umgås med bin. (Gösta Adelswärd)</i>	85
<i>Vackert om träd</i>	
<i>Hugh Johnson: The International Book of Trees (Gösta Adelswärd)</i> ..	85
<i>Drottningholm under fyra sekler</i>	
<i>Stig B. Hegarth: Drottningholm under 400 år (Gösta Adelswärd)</i>	86
<i>Det svenska ängat</i>	
<i>Karin Brunsberg: Ängat — en rest av det gamla kulturlandskapet. (Örjan Nilsson)</i>	87
<i>Nutidsmänniskans landskap</i>	
<i>Nan Fairbrother: New lives, new landscapes (Lavender Sundberg)</i>	88
FÖRENINGSMEDDELANDEN	
Styrelseberättelser för 1973 och 1974/Report on the Activities of the Society	89

Vi uppmärksammar byggnadsvårdsåret

År 1975 har av Europarådet utnämnts till "Byggnadsvårdsår" med det svenska mottot "låt husen leva". I enlighet med modernt betraktelsesätt är det inte bara husen som avses utan hela bebyggelsemiljöer och till det viktigaste i det sammanhanget hör trädgård och park.

Hur självklart detta än kan verka för en medlem i vår förening är det långt ifrån alltid uppenbart ens för i andra avseenden kulturmedvetna människor. Men en förändring härvidlag håller på att växa fram. Just nu, när vård och vidmakthållande av trädgårdar och parker blir allt svårare på grund av brist på ekonomiska och personella resurser, pågår och igångsätts restaureringsarbeten av sådana på många håll i Europa. I Öststaterna visar de styrande ett märkligt intresse för återställande av såväl byggnader som trädgårdsanläggningar, de må vara aldrig så imperialistiskt och feodalt besmittade. I Östtyskland återställer man t ex sedan många år efter gamla planer systematiskt furst Pücklers enorma park i Muskau.

I västländerna är det väl ofta enskilda som visar störst intresse för verksamhet av det här slaget. Symptomatiskt är att i England för ett tiotal år sedan bildades en förening, "Garden History So-

ciety", vars syfte bl a är att bedriva forskning om trädgårdshistoria och sprida intresse härför, samt främja restaurering av gamla anläggningar.

Även i Sverige märks samma tendens och det har därför ansetts vara en lämplig tidpunkt att under byggnadsvårdsåret i denna skrift visa några exempel på vad som åstadkommit. Trädgårdshistoria är långt ifrån något nytt för vår årsskrift. Sådan har ofta förekommit. Bland de märkligare bidragen får väl räknas Nils G. Wohlins doktorsavhandling "Drottningholms lustgård och park", som ingick i årgångarna 1926 och 1927.

Men nu kan man mer än förr visa prov på hur forskning om trädgårdar och restaurering går hand i hand, samtidigt som hänsyn tas till de praktiska möjligheterna att underhålla dylika anläggningar.

Från och med förra årgången har vi samlat bidrag av detta slag under en särskild rubrik — "Trädgårdshistoria" — som förhoppningsvis med våra medlemmars hjälp kan komma att bli av stort intresse och i all blygsamhet medverka till "a Future for our Past" — byggnadsvårdsårets engelska motto.

Gösta Adelswärd

Fig. 1. Engelsberg. Fr. v. bruksherrgårdens båda östra flyglar. Hammarsmedjan. Aldungar utmed dammen. En del av den välbevarade bruksmiljö, som får representera Sverige i Europeiska Byggnadsvårdsåret 1975. Teckning av Lisa Bauer 1974. — Engelsberg Ironworks and manor. To the left the two east wings. The forge. Clumps of alder by the pool. A part of the well-preserved milieu, representing Sweden the European Architectural Heritage Year 1975. Drawing by Lisa Bauer 1974.

Engelsbergs bruk

Bruksherrgårdens trädgård — del av ett pilotprojekt i det europeiska byggnadsvårdsåret.

1970 bildades Europarådets byggnadsvårdskommitté — *Committee on Monuments and Sites* — med inriktning på det europeiska byggnadsvårdsåret

1975. 17 länder deltar, med sammanlagt ett femtiotal projekt under mottot "a future for our past". Sverige representeras av tre pilotprojekt: Visby, staden innanför ringmuren och Falun, trähusbebyggelse från 1700- och 1800-talen. Det tredje projektet är Engelsbergs bruk från 1700-talet, en väl bevarad

Fig. 2. Allén nära gårdsplanen. Döda träd skall ersättas med nya, äldre träd. I luckorna skall planteras lind och lönn från orten. Flyttningen, som är förberedd med div. åtgärder, rot- och kronbeskrning bl. a., skall utföras under 1975. — The avenue near the courtyard. Dead trees will be replaced with new, grown-up trees. In the gaps limes and maples from the neighbourhood will be planted. The moving of these trees is prepared in different ways, e. g. root- and crownpruning, and will take place during 1975.

industrimiljö med mulltimmerhytta, hammarsmedja, våghus, bruksherrgård, ladugård, stall och ekonomibyggnader. Bruket är skyddat enligt 1960 års lag om byggnadsminnen.

Avesta Jernverks AB, som ingår i Johnsonkoncernen, förvärvade Engelsberg 1917. Restaurering av industriminnesmärken har pågått successivt. Av stor betydelse för bruket är det centralarkiv som Johnsonkoncernen förlagt till Engelsberg. En gammal ladugårdsbyggnad har byggts om och inretts till ett modernt arkiv rymmande 8 500 hyllmeter.

När det gäller en miljö som Engelsberg är det självfallet att även bruksherrgårdens trädgård bör uppmärksammas. Av det undersökningsmaterial, som ligger till grund för vissa påbörjade och planerade restaureringsåtgärder redovisas i det följande ett urval.

Under hösten 1974 har en detaljerad uppmätning och växtinventering utförts. Fotografier har tagits från många olika vinklar. Perspektivtecknare har skildrat vissa avsnitt. Historiska dokument, ritningar med beskrivningar har ställts till förfogande från koncernens arkiv.

Trädgårdens södra del

Äldre kartor — en från 1780-talet, en annan från 1829 — visar båda en allé som från söder leder fram till en gårdsplan mellan huvudbyggnaden och de fyra flyglarna. Gårdsplanens form har växlat. Från att under tidigare skeden ha varit en enkel grus-

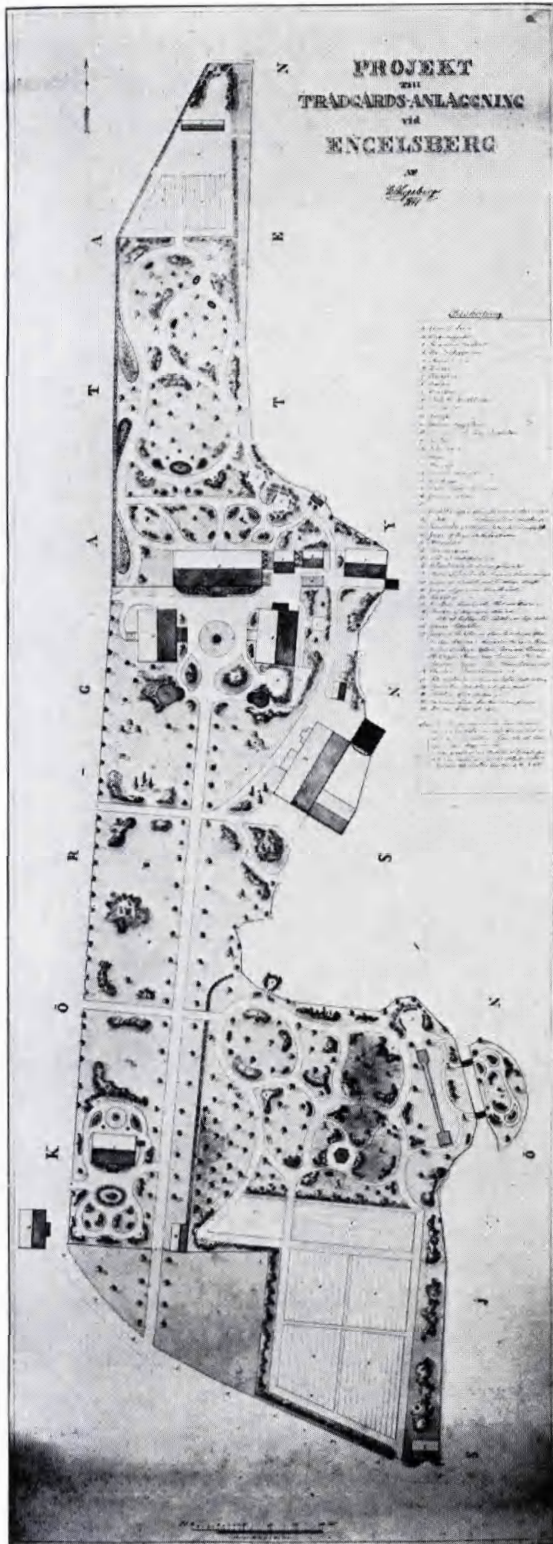
plan — med grusytan ansluten direkt mot omgivande byggnaders socklar — har planen efter hand förvandlats och mjukats upp med gräsmattor, rabatter och buskplanteringar. Ett projekt från 1870-talet visar en sådan tidstypisk inredning, som delvis kan spåras ännu hundra år senare. En återgång till en stramare form med dränerande grus och sten skulle i varje fall överensstämma med tradition före 1870.

Trädgårdens sydöstra del

1870-talets plan visar ett lusthus på en kulle omgiven av slingrande gångar mellan täta och artrika planteringar. Lusthuset finns kvar, väl bibehållet och ofta använt. En jämförelse mellan projektförfattarens växtförteckning och 1974 års inventering visar att mycket av det som fortfarande växer där måste vara lämningar efter en hundra år tidigare utförd plantering: en 30 m. hög *Abies alba*, en stor kastanj, ett utbrett snöbärssnår, kornell, syren, schersmin, thuja m.m. Även rester efter halvt igenväxta gångar kan vara en kvarleva från samma tid; en inte oväsentlig detalj som bör beaktas i samband med en rekonstruktion inom denna del av trädgården.

Trädgården norr om huvudbyggnaden

De förut nämnda planerna visar hur olika stilarter präglats denna del. En enkel kvartersindel-

Engelsberg

Planen från 1871

Projekt till trädgårdsanläggning 1871 författat av E. Lugeberg. Med nyskapande iver har här föreslagits mängder av planteringar, träd, buskar, bersåer, gräs- och grusplaner, slingrande gångar, blomstergrupper etc. etc. Gårdsplanen är pyntad med rabatter och grupper av div. lövträd, blomsterbuskar och gräsmattor. Frågan är hur pass mycket av all detta som blev utfört — kanske en del — men åtskilligt kan också ha stannat på papperet. Med prydlig och fullt läsbar handstil har inventering och förslag till nyplanteringar tecknats direkt på planen:

”Corps de Logis. Flygelbyggnader. Inspektorsbostället. Kontorsbyggnaden. Meijeriet m. m. Wedbod. Brygghus. Badhus. Orangeri (f. d. drivhuset längst i norr). Plats för Drifbänkar (söder om orangeriet). Matbod m. m. till Inspektorsgården. Lusthus. Kägelbanan (öster om lusthuset). Broar. Hundgård. Plats för sopor o. d. Tvättbrygga. Trappor, Terrasser o. Stenmurar. Grindar och Staket.”

Efter detta följer planteringarna:

”Fruktträd Äple och Päröns som finnes på stället Ca 38 st. Dito (äpplen och päröns) och plommon som böra inplanteras 52 st. Körsbärsträd och Bigarrå — i backen o. södra trädg... 24 st. Grupper af Krus- och Vinbärsbuskar. Hallonhäck. Sparrissångar. Träd- och buskskolor m. m. Köksväxtland för diverse grönsaksländ (söder om platsen för drivbänkarna). Häckar av fruktträd t. ex. Plommon o. Körsbär äfven hassel. Grupper för Bladväxter samt för ettåriga blomster. Grupper af perenna blomsterväxter. Rabatt af perenna blomsterväxter. Fristående blomsterväxter — Stockrosor Dahlior o. d. Bersåer av Ampelopsis, alm o. d. dito af halfhöga träd — lind — alm eller höga buskar. Diverse sittplatser. Grupper af div. löfträd och blomsterbuskar samt löfbuskar t. ex. Acer, Amelanchier, Amygdalus, Caragana, Cornus, Corylus, Crataegus, Cytisus, Evonymus, Lonicera, (=Symphoricarpus), Syringa, Tilia, Ulmus, Viburnum m. fl. Barrträd — Pinus balsamia o. d. Dito barrträd t. ex. Lärkgran och löfträd o. busk. omkring Pyramidträd, lind, alm o. d. äfven poppel. Slokträd — björk, Sorbus o. d. Caraganhäck — hvilken redan finnes.

2n små holmar uti sjön.

Anm. De träd som icke äro med något nummer tecknade äro löfträd, som dels finnes förut och dels böra inplanteras såsom alm al lönn björk, rönn hägg lind m. fl. Alla gräsplaner äro tecknade med ligvid-grön färg — och alla sandgångar ljus färg stötande i rött. Gångarna äro af olika bredd från 4 till 8 fot.”

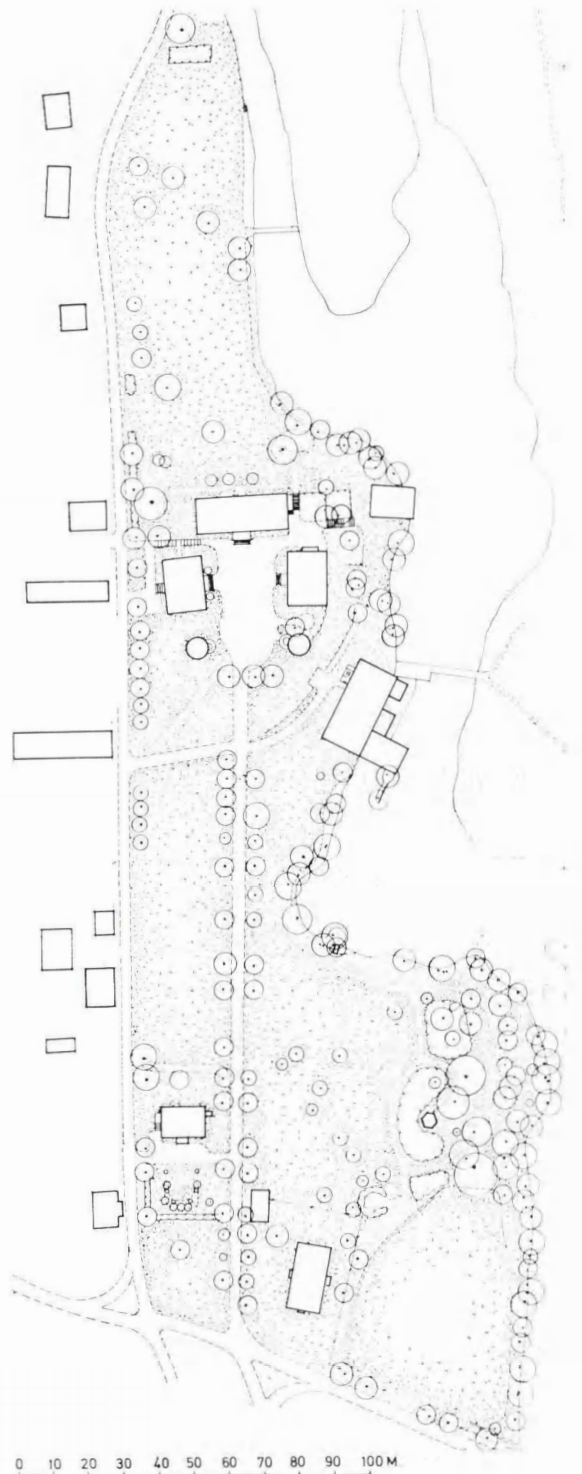

Fig. 5. Plan av trädgården med omgivning, efter en uppmätning och inventering av växtmaterialet, utförd hösten 1974 av E. Jernberg på uppdrag av Avesta Jernverks AB. — Survey of the garden with surroundings. It was commissioned by Avesta Ironworks to E. Jernberg in 1974 who also made an investigation of the plantmaterial.

Fig. 4. Utsikt från bruksherrgårdens övervåning mot söder. Som ofta är fallet i gamla herrgårdar är allén planterad med olika trädarter. Man tog vad man hade d. v. s. man flyttade in vildväxande träd från omgivningen: lönn, lind, alm, ask — fyra till sin karaktär och sin reaktion för beskärning helt olika trädslag. — Här på Engelsberg har nyligen utförts en kraftig beskärning, ett nödvändigt om också något hårdhänt ingrepp, som i varje fall öppnat ett 150 m långt perspektiv mellan träden. Foto Ulf Knöppel 1974. — View to the South from the upper floor of the manor. As is the case with many old manors in Sweden, the avenue is planted with different species of trees. You took what was at hand and moved wild trees from the neighbourhood: maple, lime, alm and ash, four species totally different in character and in reaction to pruning. At Engelsberg very hard pruning was recently executed, a rather severe but necessary treatment, which opened a vista, 150 metre in length, between the trees. Photo Ulf Knöppel, 1974.

ning med små variationer bibehålls under hundra år fram till 1870 då denna del av trädgården förvandlas till något som kan påminna om en s.k. "engelsk park" med ett buktande vägnät och gräsytor med "grupper", bersåer, sittplatser i många lägen osv. Ännu 1954 — sannolikt även senare — syntes tydliga spår av gångarna, som bildade ett karakteristiskt mönster i gräset. Det finns en bild tagen 1954 från huvudbyggnadens övervåning, som visar detta. Från ungefär samma fönster kan fotograf Ulf Knöppel 20 år senare ha tagit sin bild, som tydligt belyser vad som hänt. En 120 m. lång gräsmatta, som en motorklippare, utan andra hinder

än några gamla fruktträd, kan fara över. En för vår tid typisk förenkling motiverad bl.a. av att herrgården inte längre är bebodd, att en på platsen stationerad trädgårdsmästare är ett minne blott och att kännbara kostnader även när det gäller en gräsmattas skötsel måste beaktas i underhållsprogrammet.

När det gäller den framtida behandlingen av denna del kan olika möjligheter diskuteras.

1. En återgång till någon av de tidigaste planernas regelbundna kvartersindelning, med eller utan nya fruktträd kantande gångarna, som omsluter gräsbevuxna ytor.

Fig. 3. Utsikt från bruksherrgårdens övre våning mot norr: en 120 m lång och ca 30 m bred gräsmatta med rester av en gammal fruktträdgård. I fonden till höger en glimt av sjön Snyten. Foto Ulf Knöppel 1974. — View to the North from the upper floor of the manor: a lawn 120×30 metre with what is left of an old orchard. In the background to the right a glimpse of lake Snyten. Photo Ulf Knöppel, 1974.

2. Återuppliva 1870-talets gångsystem med bibehållande av fruktträden men utan alla de andra tillbehören, som skulle förutsätta ett betydligt mera omfattande underhållsarbete än f.n.

3. Bibehåll oförändrat den klippta gräsmattan och fruktträden.

4. Låt en del av gräsmattan — ett centralt parti och en zon utmed vattnet — under viss tid av sommarhalvåret förvandlas till något av en blomsteräng. En sådan skulle väl kunna försvara sin plats kulturhistoriskt med tanke på det sena 1700-talets intresse för ängens vilda flora. Nutidsekonomiskt skulle det

också passa eftersom underhållet i någon mån borde kunna minskas. Men en blomsteräng är nu en gång inte detsamma som en ogräsåker. Hos anläggare och vårdare krävs sinne för ängens kvalitet, för grässets sammansättning och kunskap om urvalet av vildblommor.

För samtliga alternativ bör gälla att en vidare utsikt öppnas mot sjön Snyten i norr. En tät trädridå gömmer nu det mesta av vattenytan varför en måttlig gallring är befogad — måttlig med tanke på nordliga vindar.

Engelsbergs Ironworks

THE MANOR PARK AND GARDEN

by

WALTER BAUER

In so historical a milieu as Engelsberg, the manor garden obviously deserves a description to itself. In the autumn of 1974 a detailed survey of this garden was carried out, and an inventory made of its plants. Photographs were taken from many different angles, certain sections were drawn in perspective, and historical documents and drawings and descriptions from the Axel Johnson Group's archive were placed at our disposition.

The park and garden — southern section

Two early maps, one from the 1780's and the other from 1829, both show an avenue leading up from the south to a courtyard embraced by a main building and its four detached wings. This courtyard has assumed different shapes at different times. From having been — during the earliest periods — a simple gravel yard whose gravel extended right up to the base of the surrounding buildings, its layout has gradually changed and been softened by the addition of lawns, flower beds and shrubberies. One project, from the 1870's, shows such a design. Typical of its age, its traces can still be distinguished a hundred years later. Nevertheless, a return to a stricter design, with drained gravel and stone, would agree more closely with the pre-1870 tradition.

The park and garden — south-east section

This plan from 1870 shows a pleasure pavilion standing on a hillock, surrounded by winding paths between dense plantations, with a great variety of plant species. The pavilion is extant. In an excellent state of preservation, it is still in frequent use. A comparison between the plants listed by the author of the 1870 project and the 1974 inventory reveals that much of the vegetation still growing here can only be a relic of what was planted a hundred years ago: a hundred-foot *Abies alba*, a large horse chestnut, an extensive Snowberry copse, *Cornus alba*, lilac, jasmin, thuja, etc. The remains of half over-

grown paths may also date from the same epoch — a detail of some consequence, which should be taken into account when reconstructing this part of the garden.

The garden north of the main building

The above-mentioned plans show what a variety of styles characterize this section. For a century, up to 1879, it remained simply divided up, with small variations, into plots: then this part of the garden was transformed into something reminiscent of a so-called "English park", with a network of winding paths and lawns set about with floral groups, groups of bushes, alcoves and seats here and there. As late as 1954 — probably even later — these paths still showed clear traces, forming characteristic patterns in the grass. This can be seen in a photo taken in 1954 from the first floor of the main building. Twenty years later, photographer Ulf Knöppel's photo, taken from approximately the same window, clearly shows what has happened. The paths have been abolished in favour of a 120-metre lawn such as a motor mower, meeting with obstacles no more serious than a few fruit trees, can easily cope with. This simplification, typical of our time, was motivated among other factors by the circumstance that the manor was no longer occupied, that a resident gardener was now no more than a memory, and that any sizeable item of expenditure, even the mowing of a lawn, had to be seriously taken into account.

Various possibilities can be considered for the future treatment of this part of the garden:

1. A return to the regular sub-division schemes found in one or another of the earliest plans, either with or without paths bordered by fruit trees and containing grass surfaces.
2. A revival of the system of paths from the 1870's, preserving the fruit trees but without the many other accessories which would call for a consider-

ably more comprehensive upkeep than is currently available.

3. A retention of the lawn and fruit trees, without alteration.

4. During part of the summer months a transformation of a portion of the lawn into a flowery meadow. Such a solution is justifiable in terms of the history of Swedish culture: in the late 18th century Swedes were intensely interested in their meadows' wild flora. This solution should also suit today's economic requirements, as to some extent it should be possible to reduce maintenance costs. But such a flowery mead, it should be noted, is by no means the same thing as an unweeded ploughed field. Both those who lay it out and those who tend it must have a feeling for such a meadow's qualities, for the composition of its grasses, and must possess the botanical knowledge necessary to select its flowers.

Whichever alternative is adopted, a broader prospect should be opened out towards Lake Snyten, to the north. At present a thick curtain of trees conceals most of its surface from view, and this justifies moderate thinning — moderate, in view of the northerly winds.

*Commentary on a section of the 1781—82 map
by E. Ungroth*

The garden to the north of the main building is divided up into ten plots. Double rows of trees, or possibly bushes, have been marked in along the western side of the garden and in single rows to the north and along its east side, beside the water. In the northernmost part stands a greenhouse, and to the west of this, outside the garden plots, stands a gardener's dwelling. North-east of the main building fish corfes are marked.

Over a distance of 80 metres the map shows 9 pairs of trees in an avenue flanking a road 6 metres broad.

An interesting detail is to be noted in the southern part of the entrance yard, where the map shows a wall and a ramp between the round turret wings. No terracing is to be seen in the 1974 survey, no more than in any of the other maps. A recent examination reveals a 180 cm difference in level within this section, over 18 metres of shapeless gravel slope. There is reason to consider what relevance the strict design from the 1780's may have to a restoration of the courtyard.

Between the main building and the south-east

round wing the map shows two smaller buildings and a fenced area, designated Chicken Farm.

*Commentary on a map from 1829 by F. G. Kökeritz
GARDEN AND PARK*

The area south of the courtyard

The avenue of trees reaches up to the courtyard. To the west of the road the map shows six cultivated plots. Sixty metres south of the main building the avenue is traversed by a lateral road between the main road of the ironworks community and the smithy to the east. A straight path traverses the lawn at an angle, from the ironworks road to the courtyard.

Apart from the absence of the 1829 plantations close to the main building and the courtyard aspects of the wings, the courtyard is largely identical in form with the present one. The buildings are situated round the gravel yard, in the traditional manner. This disposition is considerably better adapted to preserve the buildings' sensitive timber than are flower beds and open soil.

The garden on the north side of the main building

The 18th-century distribution into plots remains largely unchanged. The two southernmost have been turned into a grass lawn. The circular central space has become oval and the plots are fringed with trees, probably fruit trees. The green house is marked in on the same spot, and the area south of it is fringed with trees. The fish corfes are still where they had been fifty years before.

*Engelsberg Ironworks and Manor
Plan by E. LUGEBERG*

Forty years after Kökeritz' account a project was drawn up for a park and garden. Its author was E. Lugeberg who, true to the style of his age, has departed from his forerunners' astringent mode of expression. With all the enthusiasm of an innovator, Lugeberg proposes masses of plantations, trees, bushes, alcoves, lawns and gravel yards, winding paths, floral groups etc. etc. The courtyard is gaudily set about with flower beds and groups of divers deciduous trees, flowering shrubs and lawns. The question is: how much of all this was ever actually executed? Some of it perhaps. But much may have remained on paper.

*Engelsberg Ironworks and Manor
Commentary on the 1974 survey, by E. Jernberg*

Southern part

The garden's central axis — the avenue, found on all plans — is least of all uniform. Elms, ashes, limes and maples dominate, interspersed with an occasional oak or sorb. The age and trunk dimensions of these trees, their height and the size of their crowns, all vary. Gaps of varying length bear witness to vanished trees.

On the lawns we find pears and apple trees. Along the river bank elder, elm, ash and maple, freely grouped.

The pavilion from the 1840's, on the crown of a 2.5-metre hillock is in part surrounded by a spreading copse of snowberry bushes. Occasional lilacs, jasmin, cornell and thuja are found in the vicinity. The trees to the east of the pavilion and its hillock are voluminous: a horse chestnut, trunk diameter 80 cm., and a spruce of *Abies alba*, diameter 80 cm., height 30 metres, dominate this grove.

Contours of partially overgrown paths are vaguely reminiscent of the network shown on Lugeberg's plan. The plant material is also to be found in his list.

The courtyard

The courtyard is a combination of gravel, lawns and flower beds. The ground between the main building and the two immediately adjacent wings is fairly level; but southwards it falls away in a slope, whose difference in levels over 18 metres is 180 cm. The blend of gravel, grass, flowers and bushes, slopes and swelling grassy contours, is another heirloom from the 1870's, and one that is not so convincing as the pavilion hillock and its surroundings.

Engelsberg Ironworks and Manor
Detailed proposal for a restoration of
the manor park and garden

The northern part, measures to be taken *Alternative I*

Using the 1829 plan as model, the eight plots with their regular system of paths and an oval space at

their point of intersection, should be restored. Approximately the same plot distribution is to be seen on the 1782 map, albeit with a rondel instead of the oval and with two more smaller plots immediately to the north of the main building. The paths should be laid under gravel, in the traditional manner, and the plots put out to grass, retaining the older fruit trees, but for the time being without any new plantations. The future will show whether a more detailed plantation along the paths — flower beds, bushes, a few new fruit trees perhaps — can be defended. Maintenance costs, together with shortage of expert personnel capable of taking responsibility for the care of plantations, probably motivate a somewhat more restrictive scheme for the renovated plan.

The northern part. Alternative II

Retain the greater part of the present lawn surface, but allow one or two larger central areas to grow out into a flowery meadow, as a contrast to the surrounding zones of short grass.

The northern part. Alternative III

Retain the lawn of short grass, with its relics of the former orchard. — Irrespective of which of these alternatives is adopted, the old and dilapidated footbridge must be replaced by a new one, as proposed below.

The southern part. The avenues.

The gaps in the avenues to be filled in with new trees — some of these have already been selected and prepared for transplantation during 1975. Along the western boundary a new row of trees to be planted. The present avenue consists of elm, ash, maple and lime — four species which react differently to the lopping which will sooner or later be necessary. The trees were severely lopped in 1973, at which time dead and weak branches were sawn off and the crowns pruned. At the same time the perspective between the trees up to and from the main building was considerably broadened.

(Translated by Paul Britten Austin)

Lustgården i gamla Egypten

av VIVI TÄCKHOLM

Dammen i trädgården, o. 1400 f. Kr. Akvarell ur Nina M. Davies, *Ancient Egyptian Paintings*, Chicago, 1936, LXIX.

The pool in the garden, British Museum, no. 37983. Tuthmosis IV or Amenophis III, 1420—1375 B.C. Nina de Garis Davies, *Ancient Egyptian Paintings*, LXIX.

Trädgårdskonsten har alltid blomstrat i Egypten. Under hela den faraoniska tiden, som sträcker sig 5200 år tillbaka i tiden, ville den välsituerade alltid ha en trädgård framför sitt palats. Det ansågs lika nödvändigt på den tiden som att vara bilägare i våra dagar. Det var helt enkelt en statussymbol. Och hur trädgårdarna såg ut, får vi en mycket livlig föreställning om genom gravmålningar och små modeller i trä och lera, som särskilt florerade under Mellersta Riket för cirka 4 000 år sedan.

I våra dagars egyptiska trädgårdar ser man mycket ofta blomkrukor uppradade utmed trädgårdsgångarna. Det är cinerarier, pelargonier, chrysanthemer och andra blomväxter, som på så vis ger färg åt trädgården. För en europé är dessa krukor kanske inte så attraktiva, han föredrar att se plantorna växa fritt i rabatter eller som kantväxter. Men i Egypten är krukningarna högsta modet och bottnar faktiskt i en faraonisk tradition. Redan för

tusentals år sedan stod det krukor uppradade utmed trädgårdsgångarna. Vi ser dem ibland angivna som cirklar på de gamla gravmålningarna.

Det fanns två saker, som aldrig fick saknas i en faraonisk trädgård, vinspaljén och papyrusdammen. Vin har odlats i Egypten ända sedan förhistorisk tid. Mänskligheten har i alla tider njutit den ädla druvans saft och vetat att supas sig fulla. Men de gamla egyptierna utvecklade mycken fantasi och uppfinningsrikedom för att göra vinstockarna till ett attraktivt inslag i trädgården. Ibland lät man rankorna bilda en pergola, där man kunde vandra fram under ett grönskande lövtak. Ibland ledde man dem i bågar som en äreport, ibland fick de bilda levande väggar fästade på spaljéer.

Vinet var trädgårdens ena centralpunkt och den andra var papyrusdammen. Man hade en rektangulär låg bassäng, där några skyhöga susande papyrusstånd speglade sig i vattnet och bildade inramningen till de lotusblommor, som alltid simma-

de på vattnet. Det finns två lotusblommor i Egypten, som fortfarande växer vilda i diken och kanaler, det är *Nymphaea lotus* med vita och *Nymphaea coerulea* med blå blommor. Den blåa doftar och användes förr till parfymframställning.

Bägge ansågs tillhöra Nilguden. Man trodde, att han satt på botten av Nilen och höll en bukett lotusblommor i sin hand, som simmade däruppe på vattenytan. De var med andra ord heliga blommor, och man ser dem ofta avbildade som dyrbara offergåvor i gravarnas processionsmålningar. Det var också vanligt i gamla tider, när folk hade fest, att en tjänare bjöd varje gäst en lotusblomma. Och när blomman började sloka och se ledsen ut, kom en ny tjänare och bjöd åt gästen en ny lotusblomma, ungefär som man bjuder omkring cigaretter i våra dagar.

Papyrusen är ett halvgräs, *Cyperus papyrus*, och

Män som plockar fikon. Scen från Khnumhoteps grav i Beni Hasan, 1400-talet f. Kr. Akvarell ur Nina M. Davies, *Ancient Egyptian Paintings*, Chicago, 1936, VII.

Men gathering figs. Beni Hasan, tomb of Khnumotep (no. 3). Amenemmes II or Sesostris II about 1920—1900 B.C. Nina de Garis Davies, *Ancient Egyptian Paintings*, VII.

den var också helig i gamla tider. Den var den heraldiska växten för Nedre Egypten och allt som hade med norr att göra. Papyrus hade f.ö. en vidsträckt användning, man gjorde papper av märgen, och mattor och möbler och korgar av stammarna. De stärkelserika rötterna var en lækker föda, och själva blomställningsflocken var ett omtyckt ornament. Man har alltid trott, att papyrusen var helt utdöd i våra dagars Egypten. Men häromåret återupptäcktes ett papyrusbestånd i en av sodasjöarna i Wadi Natroun i Libyska öknen. Så den finns verkligen fortfarande som en relik.

Utmed bassängkanten odlades låga prydnadsväxter, och vad man då särskilt brukade lägga an på, var alrunor, *Mandragora officinarum*, som har körsbärsstora frukter av söt smak och f.ö. anses representera kärleksäpplena i Salomos Höga Visa. Alrunan har aldrig funnits vild i Egypten, den har enbart varit odlad, men titt och tätt hittar man frukter i gravarna. Bl.a. fanns det frukter instuckna i den blomsterkrage som täckte Tutankhamons mumie.

Att träden spelade en stor roll i den egyptiska lustgården säger sig själv. De skulle skänka den paradiska svalkan under heta sommardagar. Och det träd, som i alla tider varit det mest populära, är en städsegrön Ficusart, *Ficus sycomorus*. Trädet var tillägnat kärlekens gudinna Hathor. Man trodde att hon bodde i kronan, och därför var ungdomen i gamla tider mycket angelägna om att förklara varandra sin kärlek under sykomorens hägn för att få Hathors välsignelse till sitt förbund.

Kungsfiskare i Papyrusnåren. Scen från norra palatset, Amarna, 1300-talet f. Kr. Akvarell ur Nina M. Davies, *Ancient Egyptian Paintings*, Chicago, 1936, LXXVI.

A Kingfisher amid the papyrus marshes. E. Amarna, northern palace. Akhenaton 1375—1358 B.C. Nina de Garis Davies, *Ancient Egyptian Paintings*, LXXVI.

Trädet sätter frukt ett par gånger om året, men de utvecklas inte normalt, om inte någon klättrar upp i trädet medan de ännu är kart och med ett speciellt instrument gör ett snitt i varenda kartkalle. Underlåter man operationen, så fylls frukterna med insekter och faller av och blir helt oätliga. Att vara sykomorsnittare är ett speciellt yrke, och bland dem som i Gamla Testamentet omtalas ha tillhört skrået, var Profeten Amos.

Andra fruktträd, som man gärna odlade i gamla tider var granatäpple, johannesbröd, oliv och fikon. I en fyratusenårig grav i Beni Hassan, ser vi hur babianer klättrar omkring och skördar fikon åt sin herre och samtidigt gör sig själva ett gott mål på dem.

Johannesbrödträdet, *Ceratonia siliqua*, har alltid varit förbundet med onda andar. Och ännu i dag vill man inte gärna sitta i skuggan av ett sådant träd, allra minst på kvällen, då man tror att de onda andarna kommer smygande efter mörkrets inbrott.

Desto mera lycka bringar granatäpplet, *Punica granatum*. Man tror, att en kärna i varje äpple är kommen från paradiset, och råkar man äta den kärnan, blir hela livet en dans på rosor. Granatäpplet har varit populärt genom alla årtusenden och mångbesjunget i Österlandets poesi.

Olivträdet, *Olea europaea*, är av urgammal kultur. Dess blad användes i forna tider att göra den "rättfärdighetens krans", som placerades på muhiens panna under diverse besvärjelser och gjorde honom rättfärdig även innan yttersta domen ägt rum. Man kan förstå, att det var angeläget att förskaffa sig dylika kransar och att det var ett geschäftsobjekt i stor skala bland forna tiders Ammon-präster.

Under senare tider är oliven intimt förknippad med en legend, som har med Profeten Mohammed att göra. Det påstås, att när han dog, sörjde alla träd genom att fälla sina löv. Endast ett träd behöll sina blad, nämligen oliven. (Som alltid haft vintergröna blad). Övriga träd förebrådde då oliven: "Varför faller du inte dina blad? Sörjer du inte din Profet?" Varpå oliven svarade: "Jag bär min sorg invärtes. Bryt en kvist, så får ni se." Det gjorde man, och det visade sig då, att oliven hade mörka ådror som tecken på djup sorg. Olivträ har fö alltid varit högt skattat för denna mörka ådring.

Bland träd, som aldrig saknades i forntidens trädgårdar, var palmerna. I våra dagar odlas en

mängd palmer från alla världens hörn, men i gamla Egypten fanns bara tre palmer, dadelpalmen, dumpalmen och argunpalmen. Av dessa är de två sista solfjäderspalmer, endast dadelpalmen har parbladiga blad. Ofta hade man mycket stora palmbestånd i sina trädgårdar. Det berättas att skrivaren Enneni som levde för cirka 3 000 år sedan, i sin trädgård hade 170 dadelpalmer, 120 dumpalmer och 10 argunpalmer.

Argunpalmen, *Medemia argun*, är en nubisk palm, och man hittade frukter av den i gravarna, innan palmen var känd av vetenskapen. Det var först långt senare som man fann den vildväxande i en nubisk bergdal. Frukterna är oätliga, och man kunde till en början inte finna någon förklaring varför de gavs som offergåva till den döde. Men vid närmare efterforskningar fick man reda på, att de infödda i Nubien brukade gräva ned frukterna i marken, där de undergick en jäsningsprocess varefter de kunde ätas, och f.ö. smakade kokosnöt. Antagligen kände man till kneppet under den faraoniska tiden.

Argunpalmen odlas inte längre i Egypten, och

Apa och fåglar i dumpalm. Ostracon ur J. Vandier d'Abbadie, Catalogue des ostraca figurés de Deir el Médineh. Documents de fouilles de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire, Kairo 1937, vol. II, pl. II, detalj.
Apes and birds in a dūmpalm.

man har ansett den helt utdöd i landet, även i vilt tillstånd. Desto större blev överraskningen, när vi under en expedition till de obebodda öarna Kutkur och Dunkul i Libyska Öknens plötsligt får se en argunpalm i ensamt majestät sträcka sin krona mot skyn. Det var som att se en återuppstånden farao. Den finns alltså fortfarande inom Egyptens gränser.

Dumpalmen har knytnävsstora bruna frukter, som smakar pepparkaka och som inuti har en mycket hård kärna, som används som vegetabiliskt elffenben. Bland annat görs det knappar av kärnorna. I gamla tider tränade man babianer att hämta ned frukterna åt sig på samma sätt som med fikonen. Alltnog, tack vare att babianen var en symbol av kunskapens gud Toth, blev dumpalmen Toths träd, dvs. kunskapens träd, och dumpalmsnötterna kunskapens frukt. Palmen ansågs dessutom symbolisera manlig styrka, medan dadelpalmen var en symbol av kvinnlighet. Dumpalmen kallades i gamla Egypten för Mama och dess frukter Koko.

Dadelpalmen är okänd i vilt tillstånd, den har alltid följt människan åt sedan förhistorisk tid. Man har hittat mattor och flätverk av dadelpalm i Egyptens neolitiska boplatser, vilket tyder på urgammal kultur. Men märkligt nog hittar man inga dadlar varken i de förhistoriska eller i Gamla Rikets gravar. Från Mellersta Riket känner vi några få fynd, och sedan under Nya Riket överflödar det av frukter i varenda grav. Vad är orsaken?

Kanske kände man inte under de äldsta epoken den sk artificiella pollineringen. Det finns nämligen honpalmer och honpalmer, och när de blommar om våarna, måste man klättra upp i hanträden och skära av hanblomställningarna, och sedan fästa en liten ruska i varje honpalm. Resten av pollineringen sköter vinden om. Men gör man nu inte detta, så blir det kanske inga dadlar alls i honträden, när hösten kommer. Fortfarande finns det trakter i Sahara, där folk inte känner knepet och där de odlar sina palmar enbart för blad och virke. Men hur kan palmerna nu förökas, om de inte sätter frukt?

All förökning av dadelpalmer sker med skottpalmer, som utvecklas vid basen av stammen och som skärs av och planteras. Då vet man också, att av en hanne blir enbart hannar, av en hona honor. Och man vill inte ha för många hannar. Man beräknar att en palm räcker till 30 honträd.

Men låt oss återgå till trädgården. Vad som alltid tilltalat den egyptiska nationen, är doftande

Amennakhte tillber under en dumpalm. Scen från hans grav i Thebe, 1200-talet f. Kr. Akvarell ur Nina M. Davies, *Ancient Egyptian Paintings*, Chicago, 1936, C II.

Amennakhte worships beneath a dūmpalm. Thebes, tomb of Amennakhte (no. 218) Ramesses II (?), 1292–1225 B.C. Nina de Garvis Davies, *Ancient Egyptian Paintings*, C II.

blommor. Och fortfarande finns inga blommor som är mera populära än de som har en behaglig doft.

I gamla tider var Jasmin mycket på modet, både *Jasminum sambac* och *J. grandiflorum*. Att tazetter var uppskattade vet vi, för de begagnades bl.a. till gravgirlander. Kryddväxter, och av alla de slag odlades i trädgårdarna, särskilt av familjen *Umbelliferae* som alltid varit högt skattad. Vi hittar i gravarna dill, anis, fänkål, koriander, kumin, selleri, etc. Selleri var dessutom en sorgens symbol, inte bara i Egypten utan också i gamla Grekland, där man planterade selleri på sina gravar och t.o.m. hade ett ordspråk när någon var nära döden, att "han behöver snart selleri". I Agri-

kulturmuseet i Cairo finns utställd en vacker tre-tusenårig sellerigirland, som man hittat kring halsen på en mumie.

Bland doftande buskar var rosmarin och henna högt i ropet i gamla tider. Ännu i dag står hennabusken, *Lawsonia inermis*, i särklass bland populära växter. Det är inte bara de doftande blomorna, "Tamer henna", som man älskar. Även de torra och pulvrerade bladen, utrörda med vatten, används som ett populärt färgämne, när man vill måla naglar, handflator, hår etc. orangeröda. Det är mångtusenårig tradition bakom all sorts hennafärgning.

Rosen, som är så populär i våra dagar, är av relativt sen introduktion. Den infördes av romarna för cirka tvåtusen år sedan. Och den första ros som odlades i Egypten, var *Rosa sancta*, som fortfarande odlas kring koptiska kloster i Etiopien.

Ett träd, som spelat en oerhörd stor roll i forna tiders hortikultur men som numera helt försvunnit, är Shoabträdet, *Mimusops schimperi*.

Det berättas i de gamla papyrustexterna, att när gudarna vandrade in i Nildalen söderifrån, förde de med sig ett heligt träd, Shoab, som odlades både kring tempen och i trädgårdarna och som alltid skulle följa den döde i graven. Under grekisk-romersk tid fick trädet ett nytt namn, Persea, och under tidig islamisk tid utböts Persea mot Lebbekh. Men snart försvann all kunskap om trädet. Det föll helt i glömska, och redan under 1000-talet fanns ingen som hade en aning om detta gudarnas heliga träd.

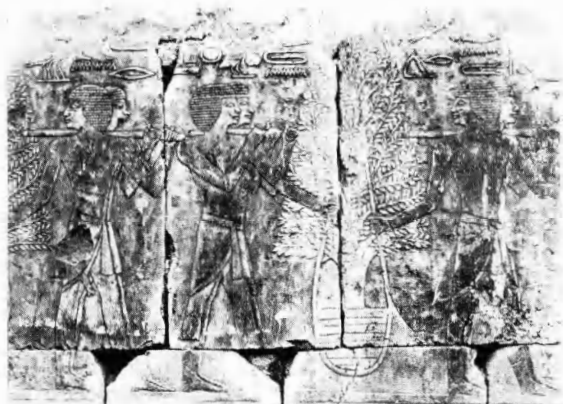
Emellertid levde i Egypten under slutet av förra århundradet en mycket skicklig tysk botanist, Georg Schweinfurth, som bl.a. sysslade mycket med grav-

växter. Han fann ofta i gravbuketter och girlander kvistar och blad av ett arabiskt-etiopiskt träd, *Mimusops schimperi*, som han gissningsvis antog vara det gamla Shoab-trädet. Han publicerade identifieringen med ett frågetecken mot slutet av 1800-talet. Litet senare gjorde han en resa till Arabien och råkade komma just till de trakter, där *Mimusops*-trädet växer vilt. Han kom till en by, där man på allmänna marknaden sålde nötter av trädet. Och på hans fråga, vad nötterna hette, fick han till svar: "Lebbekh!" Så hade han då fått bevis för, att hans teorier var riktiga och att Shoab-Lebbekh var identiska med gudaträdet *Mimusops schimperi*.

Från Arabien och Somaliland, dit man förlagt de berömda Punt-länderna, fick Egypten andra värdefulla träd och buskar för sina trädgårdar. Vi läser i hävderna om hur Drottning Hatshepsut för över 3000 år sedan utrustade en expedition till Punt för att hämta levande balsam och myrraträd att planteras i trädgården framför hennes tempel i Deir el Bahari. Och där i templet kan vi ännu i dag se bilder av den berömda Punt-expeditionen, där man lyfter ombord de dyrbara träden på sina båtar för att segla hem dem till Thebe.

Den som är road av gångna årtusendens hortikultur, tillrådes göra ett besök på Agrikulturmuseet i Cairo, där en särskilt byggnad är ägnad åt botaniska och zoologiska gravfynd. Där befinner sig bl.a. ett mångtusenårigt herbarium, som Schweinfurth skapade på sin tid. Han brukade blöta upp de gamla gravväxterna i hett vatten, så att de blev mjuka, och sedan pressade han dem och fäste upp dem på herbarieark. Bland dem befinner sig också de lotusblommor, som plockades till Ramses II:s begravning för över 3000 år sedan. Och de är så väl bibehållna, som vore de plockade i går. Egypten är i sanning ett märkligt land, där forntid och nutid smälter samman så som ingen annanstans på jorden.

Till Professor Torgny Säve-Söderbergh och Egyptologiska Institutionen i Uppsala, som sammanställt bildmaterialet, framföres härmed ett varmt tack. Red.

Transport av Myrrha-träd. Från den s. k. Punt-reliefen i Deir el Bahri, o. 1500 f. Kr.

Transport of Myrrha-plant. From the Punt-relief in Deir el Bahri, 1500 B.C.

Granhäckarna och gransolitärerna i Uppsala botaniska trädgård, samt synpunkter på restaureringen av Barockträdgården

Av ÖRJAN NILSSON (text) och HELMUTH
WANDEROY (illustrationer)

Hylander och Arnborg beskrev ingående granhäckarna och de klippta gransolitärerna i Uppsala botaniska trädgård i Lustgården 1956/57 (1957). I främsta rummet lade de historiska synpunkter på dessa granar. Omfattningen av granplanteringarna liksom den numrering av solitärerna, som här kommer att följas, gavs i fig. 1 i nämnda arbete, i vilket också granarnas form och placering presenterades med talrika illustrationer. I samma figur ges också beteckningar på, samt formen och omfattningen av anläggningarna 1956 i det östra centrala partiet av trädgårdens äldre del, den s.k. barockträdgården. Vi skall här ge en fortsättning på granhistorien samt i korta drag söka skildra de omfattande arbeten, som under 1974 utförts i barockträdgården, för att söka återge den dess forna mera exakta formmönster och kortfattat ge återblickar i dess historia, främst med avseende på restaureringen. Historiken grundas i första hand på kartor och planer, men också på beskrivningar samt från senare år på muntliga upplysningar och universitetets årsredogörelser.

Huvudanledningen till att ovan nämnda artikel publicerades vid den tiden var, som Hylander nämner i inledningen, planerna på att ta bort häckarna och gransolitärerna för att efterhand ersätta dem med nya. Häckarna runt A—D kvarteren hade nämligen blivit snart ofornliga (Hylander 1957, s. 29), medan de runt E och F kvarteren var lägre och mera strikta i sin form. De mycket olikåldriga solitärgranarna hade blivit alltför vidlyftiga och svåra att sköta, samtidigt som de gav en särskild karaktär åt denna del av trädgården. De stora granarna brukade klippas vart tredje år. Sista gången var 1952. Efter denna klippning började gran nr. 9 att torka i toppen. Granarna nr. 8 och 16 var gravt rötskadade, flerstammiga och blev efterhand mycket risiga. Nr. 12, som varit dubbelstammig, hade genom vindfålle halverats. Nästan helt kal nedtill

var nr. 7. Nr. 29 var flerstammig och en stam bildade del i den anslutande häcken. Solitärgranarna har på Hårlemans plan (fig. 7) givits samma beteckning. Man kan därför förmoda att de alla från början varit smalt pyramidklippta, men att de efterhand vuxit ifrån sin form. På granarna i centralraderna hade man in i det sista försökt bibehålla en fyrkantsform (Hylander 1957, fig. 5), medan de vid C och D kvarteren blivit mer el. mindre stackformiga.

Hylander anmärker (1957, s. 18), att det finns anledning tro att det från början varit 16 granar i vardera av de två mittraderna men att sannolikt varannan av utrymmeskäl tagis bort vid en ej känd tidpunkt (dock före 1873). Antalet 16 per rad var i överensstämmelse med Hårlemans plan. Vad beträffar granarnas ålder hänvisas till Arnborgs mätningar (1957, s. 26—29).

Eftersom barockträdgården är kulturminnesskyddad (s. 29) kunde granarna ej avlägsnas utan tillstånd från Kungl. Maj:t. I tillståndet, som gavs 1956, föreskrevs att häckarna skulle ersättas med nya av gran i enlighet med Hårlemans plan. Under åren 1956 till 1958 avlägsnades de gamla häckarna och brändes på platsen. Medel saknades emellertid till att omedelbart slutföra arbetet. Genom generöst tillmötesgående från olika plantskolor och skogsbolag (bl.a. Stora Kopparbergs Bergslags AB) erhöles dock plantmaterial till häckarna. Nyplanteringen genomfördes under åren 1958 till 1961. Häckarna hölls sedan starkt tuktade och blev jämna och täta. De hade 1973 en genomsnittlig höjd av 1,5 m. och en bredd av 1 m. vid basen. I formen utmärktes de av en flackt takåsstukad ovasida och raka, svagt utåt sluttande sidor. Vid återplanteringen av häckarna utgick man från de redan befintliga buxbomhäckarna runt 'trianglarna', varför granhäckarnas placering ej kom att stämma med originalplanen och anläggningens mittaxel.

Med tiden hade nämligen områdena A, C och E förskjutits något mot söder. Kvarterens form och inbördes storlek hade också blivit varierande och gångsystemet mellan dem smalare än från början (s. 27). Gräsmattorna vid C och D kvarteren gavs en rektangulär form med ett insprängt gångsystem, som ej var ursprungligt (fig. 11).

Det fanns framskridna planer på en omplantering av solitärgranarna under mitten av 1960-talet, men av skilda skäl kom den ej till stånd. En primär anledning var bristen på lämpligt plantmaterial. Ett inköp av plantor ansågs kunna innebära en risk för att materialet skulle bli alltför ojämnt till färgnyans, struktur och tillväxt. Tanken framfördes då på att från någon av de mest långsamväxande solitärerna ta material för ympning.

Ympris togs 1956 från de båda träden 27 och 28. Dessa var de äldsta och bedömdes som väl lämpade genom en god tillväxttyp. De var fingreniga med god kvistrensning och långsam tillväxt. Trots sina 200 år var deras dimensioner måttliga. Genom Arnborgs förmedling utfördes ympningarna vid Skogsplantskolan i Brunnsberg i Värmland. Man ympade på vanligt granunderlag. Från vardera granen ympades ca. 40 exemplar. Strax efter att ympkvistarna tagits, fälldes dessa granar jämte de övriga solitärerna vid C och D kvarteren.

Av de båda ympklonerna valdes i augusti 1965 den från gran 27 som lämpligast, främst på grund av dess enhetlighet. Plantorna hade då nått en höjd av ca. 0,5 m. Vid denna tidpunkt flyttades de från Värmland till ett område i botaniska trädgården, där deras vidare skötsel kunde ske under överinseende av trädgårdens personal. Nu saknades emellertid medel till att fälla de båda kvarstående raderna med solitärer och till förberedelser för nyplantering.

Redan mot slutet av 1950-talet hade gran nr. 9 dött och stod brun och barrlös vid entrén nedom slottet. År 1970 dog också gran nr. 6. Genom utebliven klippning och genom att ett par av träden dött blev granraderna ganska anskrämliga och motiveringen till att behålla dem försvann. Från flera håll fick man också höra att granarnas fulhet skämde intrycket av trädgården.

Efter ansökan erhöles 1971 ett extra anslag från universitetet för fällande av träden och nyplantering. Under hösten 1971 påbörjades fällningen, som fortsatte in på våren 1972. Genom granarnas form och grovlek blev arbetet tidsödande. Eftersom man också hade att ta hänsyn till den efterkommande planeringen av mittgräsmattan och nyplanteringen,

måste de grövsta rötterna röjas undan. Dessa var ofta lårtjocka och hade en vidsträckt utbredning. Vid fällningen togs granarnas alla nedre grenar bort medan en del lämnades kvar i toppen, vilket fick till följd, att de på litet avstånd såg ut som ett par rader med grova palmer (fig. 1).

När alla granar var avlägsnade igångsattes omedelbart planeringsarbetet. I samband med detta frästes den blomsteräng upp i vars kant granarna vuxit. Ny jord tillfördes och den planerades som gräsmatta, vars färdiga mått blev 20 x 150 alnar i enlighet med Hårlemans plan. Grusgångarna på vardera sidan breddades och ca. 2 m. (3,5 alnar) från gräsyntans kant på långsidorna iordningställdes planteringsgropar. Avståndet mellan groparna i raderna var 5,94 m. eller 10 alnar. Hylander uppger ett avstånd på 11,5 m. (= 20 alnar dvs. det dubbla) mellan de gamla granarna (1957, s. 19). Mellan granraderna är avståndet 27 alnar, mellan gräsmattkanten och buxbombhällen 10 alnar och gräsmattan är inskjuten ca. 10 alnar från områdets östkant. Vid de mätningarbeten, som utfördes i samband med nyplaneringen, visade det sig att de gam-

Fig. 1. Solitärgranarna vid mittgräsmattan strax före fällningen 1971. De nedersta grenarna hade huggits av för att underlätta arbetet. (Foto Uppsala Bild)

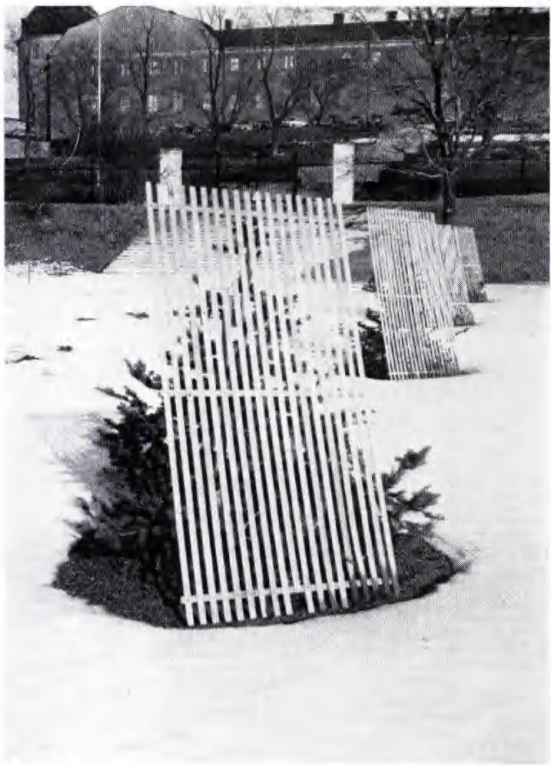

Fig. 2. De nya solitärgranarna på plats vid mittgräsmattan våren 1973. (Foto Ö. Nilsson)

la granraderna och blomsterängen varit placerade nästan exakt efter de mått och den ('öst-västliga') mittaxel, som gällde för Härlemans plan. Med utgångspunkt från mätningarna står det klart, att Hylanders förmodan var korrekt, att granparet 1 och 9 ej var de ursprungligen östligaste och att vartannat granpar senare borttagits.

Av de ympade plantorna återstod 32 stycken, dvs. exakt det antal som behövdes. De hade vuxit sig meterhöga och klippts. Rotklumpen hade stuc-kits för att möjliggöra en flyttning. När tjälen band samman jorden om rötterna, flyttades de på senhösten 1972 (fig. 2). De 32 klonindividerna av träd nr. 27 är nu på plats enligt Härlemans plan och den ca. 225-åriga granen lever således vidare på detta sätt. En tid såg det kritiskt ut för ett par av plantorna. De var sena i skottbildningen, men på högsommaren 1973 föreföll det som om samtliga var fullt vitala, vilket gällde även sommaren 1974. Genom något olika skötsel var 16 spädare än de övriga. Vid planteringen sattes de späda i varannan grop.

Det var ett något riskfyllt planteringsföretag, som utförts med tanke på att reservplantor saknas. Ett nytt ympningsarbete har dock utförts i trädgården

med material från de nu planterade granarna för den händelse något exemplar skulle gå ut. Formklippingen skall fortsättas, och avsikten är, att det utefter gräsmattan skall stå 32 strängt och smalt pyramidklippta solitärer, som inte bör tillåtas överstiga 3 m. i höjd (fig. 3). De nya granarna utmärks av mycket grova, långa barr och har en anmärkningsvärt mörk grönska (fig. 4).

Till slut ett par ord om de parvisa 16 solitärerna vid C och D kvarteren. Deras platser förblev efter fällningen tomma. Eftersom träd 27 hade en ålder, som motsvarar originalplanens, finns det anledning tro att det varit granar, som avsetts även på dessa platser och skulle en återplantering ske borde det därför även här bli med formklippt gran (s. 25). Ett lämpligt material saknades emellertid. Granhäckarna runt dessa båda kvarter finns ej markerade hos Härleman och har därför icke ersatts.

Parentetiskt kan om granhäckarna i barockträd-

Fig. 3. Raderna med nya solitärgranar. De är alla av samma ympklon och trots sin litenhet omkr. 225 år gamla. (Foto Ö. Nilsson)

Fig. 4. De nya granarna utmärks av mycket grova, långa barr och mörk grönska. (Foto Ö. Nilsson)

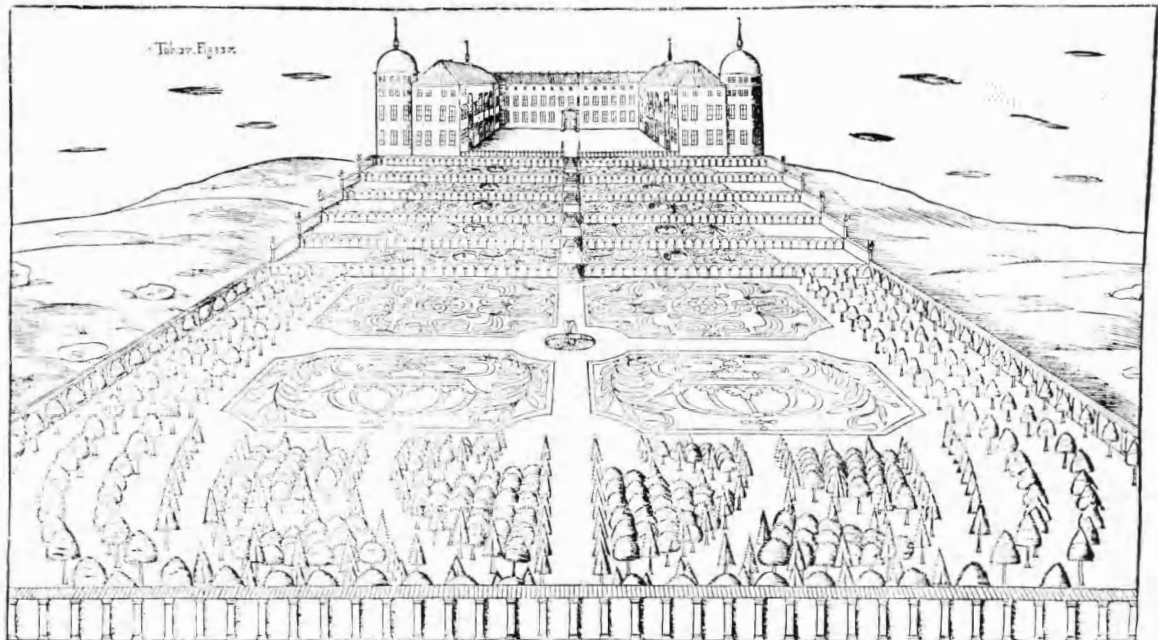

Fig. 5. Träsnitt ur *Atlantican* av Olof Rudbeck d. ä., som visar den av honom anlagda slottsträdgården väster om Uppsala slott. Barockträdgården sträcker sig fram till den nedersta terrassen. De fyra planteringsytorna skulle upptas av för den tiden karaktäristiska blomsterbroderier. Lägg märke till anläggningens grundmönster, vilket i omarbetad form återkommer i Hårlemans plan.

gården inskjutas, att högvuxna sådana även funnits utefter och omedelbart innanför murarna på långsidorna. När de planterades har inte kunnat utronas, men de kan avses i ett särskilt beteckningsmönster i en plan över trädgården från 1873 (s. 27). Granhäckarna fortsatte från den nyare trädgårdsdelen österut fram i jämnhöjd med 'gropen', senare kompletterades de till att omfatta hela murarnas längd. De borttogs successivt under förra hälften av 1940-talet. På deras plats finns nu upphöjda planteringsbäddar för skuggväxter (en anläggning som påbörjades vid den norra muren under slutet av 1940-talet) samt en gång och en smal gräsmattesträng fram till den yttersta alléträdraden. Dessa gräsmattor, som når ända upp till backen mot slottet, finns ej på Hårlemans plan utan tycks också ha tillkommit vid de stora omplaneringarna under 1870-talet (s. 27).

Som ett beriktigande till Juels påstående (1929, s. 78), att de stora klippta granarna ej omtalas av Wahlenberg i dennes underrättelse om Upsala Universitets botaniska trädgård av 1836, må följande lyriska citat återges (s. 25): "Åt öster är nämligen den högtidligaste inbjudningssidan eller ingången från Slottet och stora trädgården genom colonnaden till Linnés lärosal. Detta allt visar sig bäst en vacker sommarmorgon, då solens strålar

liksom från Slottets tinnar spela genom hela trädgården, öfver dess med daggpärlor prydda *granstoder*, på den paestiska facaden... en morgonscen, som troligen ingen annan Botanisk Trädgård kan förete." Hylander uppger (1957, s. 18) att det västligaste granparet (33-34) borttogs 1935, vilket är fel och skall ändras till omkring 1950.

*

I samband med slottets återuppbyggnad efter Uppsalabranden 1702 uppdrog Adolf Fredrik åt överintendenten Carl Hårleman att omkring 1750 göra en ny plan för trädgården på slottets östsidan. Här fanns då redan en slottsträdgård, som Olof Rudbeck d.ä. anlagt på 1660-talet och som i ett känt träsnitt finns återgiven i *Atlantican* (Fig. 5). Nedanför de fem terrasserna i slutningen vid slottet avbildas fyra kvadratiske blomsterplanteringar, två på var sida om en öst-västlig mittgång. Centralt mellan dessa ses en damm med springvatten. På sidorna löper tre snörräta trädrader, varav de två inre så småningom viker av och omger den halvcirkulära, solfjäderformiga västra delen. Halvcirkeln börjar vid fyrkanternas slut och omsluter en öppen plan. Inom 'solfjäders' syns trädplanteringar, möjligen i en blandning av formklippta löv- och barrträd. Den centrala gången fortsätter österut och avgränsas av spetsigt formade träd, kanske granar,

och genom solfjäders planteringar löper radiära gångar. Denna vackra plan, i sträng barock, har här noga beskrivits, eftersom den i vissa stycken ännu består. Slottsträdgården skulle omges av tegelmurar och utanför dessa en rad träd på vardera sidan. Av dessa, som var askar, finns ännu ett par kvar vid trädgårdens hörn upp mot 'Carolina' (Hylander 1955, s. 93; Boierth 1955, s. 6). Tegelmurarna finns också kvar och är anmärkningsvärda genom sin typiskt rudbeckska konstruktion, som får dem att verka betydligt massivare än de i verkligheten är. Murarna blev inte färdiga i hela sin utsträckning förrän senare och det är också oklart hur mycket av Rudbecks plan, som verkligen realiserades. Vid hans död var dock inte allt färdigt.

Plannmönstret för trädgården bestod under början av 1700-talet, vilket bl.a. framgår av en ritning av Linné från 1730/31, i hans "Adonis Uplandicus" (Juel 1929, s. 72). Slottsträdgården sträckte sig från den nuvarande östgränsen (dvs. trädgårdens del av backen mot slottet, som omfattar den nedersta terrassen) fram till institutionsbyggnaden. Anmärkningsvärt på ritningen är frånvaron av den centrala dammen samt formen på de båda 'bersåerna' i de västra hörnen. Denna del av trädgården syns ej på Rudbecks plan men hade sannolikt också planerats av honom, och Linné ger en fingervisning om resultatet.

Det är tydligt, att Hårleman utgått från Rudbecks förslag och då kanske ännu bestående anläggningar, när han konstruerade sin nya plan för slottsträdgården (fig. 6), vilket också bl.a. Stavenow (1927, s. 124) påpekat. Det har ibland ifrågasatts, om den ritning, som finns på 'Carolina' i Uppsala, är Hårlemans egen. Men som Hylander (1957, s. 14) skriver finns det knappast anledning att tvivla, även om den bevarade planen eventuellt skulle kunna vara en andra version (den bär påskriften 'No. 2'). Den är utförd i exakt samma manér som andra planer av Hårlemans hand. Anläggningsarbetena utfördes under ledning av trädgårdsmästaren Burman.

Vid jämförelse med Rudbecks plan ser man, att Hårleman bibehållit de sidoställda trädraderna och deras västra insvängning samt den solfjäderformade delen med dess radiära gångar. Vidare igenkänner man från Linnés ritning vissa former på gångar och bersåer i trädgårdens västligaste del. Trädgårdens mittaxel är också kvar. De fyra planteringsytorna delar Hårleman elegant upp i mindre figurer av varierande form, en rektangulär gräsplan i mitten tillförs och solfjädern får omsluta en grusplan

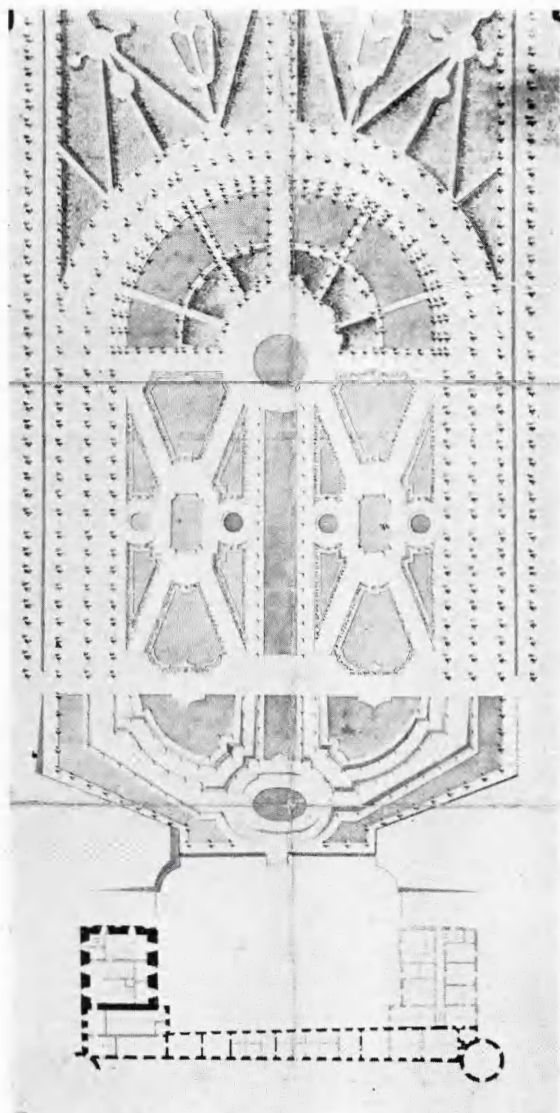

Fig. 6. Hårlemans plan över slottsträdgården från omkr. 1750 finns på Uppsala universitetsbibliotek. Den är färglagd och uppfäst på väv.

med en cirkelrund gräsyta. Planteringsytorna omgärdas med häckar av gran och buxbom, och trädraderna kompletteras framförallt inom 'solfjäders'. Här utökas också gångsystemet och ytorna mot centrum buskplanteras. De rudbeckska murarna kvarstår liksom träden utanför. Tyvärr anger Hårleman inte vad som planterades, utan man har endast att gå efter beteckningsmönstret och det som lämnats kvar från den tiden. På Busser's karta över Uppsala från 1770 kan man se den utformning trädgården småningom fick (Juel 1929, s. 74; jfr också fig. 7 och 8).

Den 17 augusti 1787 donerade Gustav III slottsträdgården till Uppsala Universitet. I gåvobrevet

ställdes som villkor att den skulle bibehållas i det skick och den form den var och brukas "till Botaniska Örters och Växters skjötande och Planterande". Samtidigt utlovar han att bekosta uppförandet av en institutionsbyggnad.

Med detta upphör trädgården att vara en slotts-trädgård och blir en del av en vetenskaplig institution. I ledning för denna stod Carl Peter Thunberg och det blev alltså på honom det ankom att åstadkomma förvandlingen. Från den gamla botaniska trädgården (Linné-trädgården) överfördes allt användbart växtmaterial och i ett införlivat område väster om trädgården uppfördes orangeri- och institutionsbyggnaden. Den blev färdig för invigning år 1807. Dess östra fasad med den magnifika, pelarkrönta trappan i mittaxelns förlängning kom att avgränsa barockträdgården i väst.

Med det kungliga gåvobrevets villkor kunde transformeringen av trädgården endast ske i smått

och ytterst hänsynfullt, vilket framgår av att den härlemanska planen i allt väsentligt ägt bestånd ända fram till våra dagar (jfr. fig. 6 och fig. 11). För att få en bakgrund till den restaurering, som nu gjorts, kan det dock vara av ett visst intresse att se vari de 'små' förändringarna består och när de ägt rum. Härvid får man bära i minnet, att Härleman ritade en kunglig lustgård och inte en botanisk trädgård och vilka konsekvenserna av detta blev.

Av ett konsistorieprotokoll 1807 framgår, att Thunberg fått kanslers medgivande att anlägga en damm "midt uti trädgården" (Juel 1929, s. 75). Härmed avsågs troligen den centrala runda gräsplan, som soljädern omger. Det är inte känt om det blev någon damm. Det blev dock en djup grop, och vid arbeten på 1950-talet konstaterades det, att man upprepade gånger sökt täta den. Det kan förmodas att platsen ansetts lämplig för en damm och att man därför velat lägga en sådan där. Sannolikt har den uppkomna 'gropen' också under mellantiderna, fyllts ut och använts som gräsplan eller blomsterrabbat. På detta tyder de olika beteckningar den givits på kartor och ritningar. För att avsluta gropens historik så var den 1873 urgrävd och använd som plantering. Runt planteringen i dess botten fanns en ligusterhäck. Från att senare en tid ha varit en 'rhododendron-dal' förvandlades den i början av 1950-talet till ett nedsänkt stenparti varvid häcken avlägsnades. Det blev färdigt 1955.

På en karta från 1806, upprättad av af Forselles över vattentillgångarna i trädgården (fig. 7), framgår att de härlemanska anläggningarna i nästan allt är bibehållna. Bland avvikelserna kan noteras att A och B liksom E och F kvarteren har ingångar endast mot varandra. Den mest påtagliga förändringen har skett genom att mittgången vidgats mot väster, för att nå samma bredd som institutionstrappan. Anmärkningsvärt är att solitärgranarna inte är utritade.

De är inte heller medtagna på en i övrigt mycket detaljerad och intressant karta från 1816, som finns i universitetets räntekammare kartarkiv (fig. 8). Av denna, som även upptar "föreslagne tilläggningar", framgår att originalplanen endast i få stycken frångåtts. A, B, E och F kvarteren har kvar sin form och är häckomgivna. Deras ytor är upptagna av parallella lister med perenna örter. De triangelformiga ytorna omges av breda blomsterrabatter och som sådana är också de fyra rundlarna betecknade. C och D kvarteren har angivits som blinddammar och den förra omges av en häck. 'Gropens' yta har ökat avsevärt och den ges också påskriften

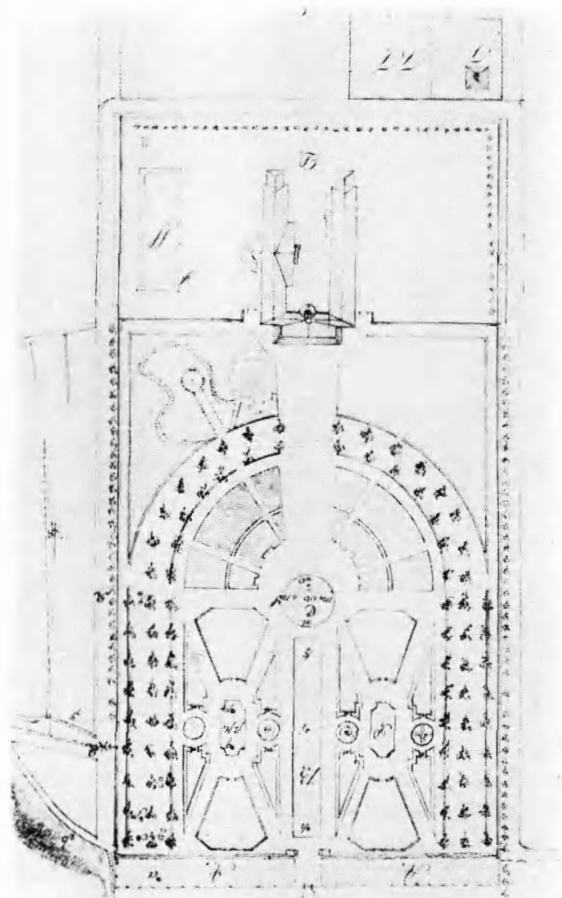

Fig. 7. Karta över botaniska trädgården från 1806 upprättad av af Forselles för att visa vattentillgångarna. Den knappt färdiga institutionsbyggnaden är inritad. Av kartan kan man bl. a. utläsa hur mycket av Härlemans plan som kom till utförande.

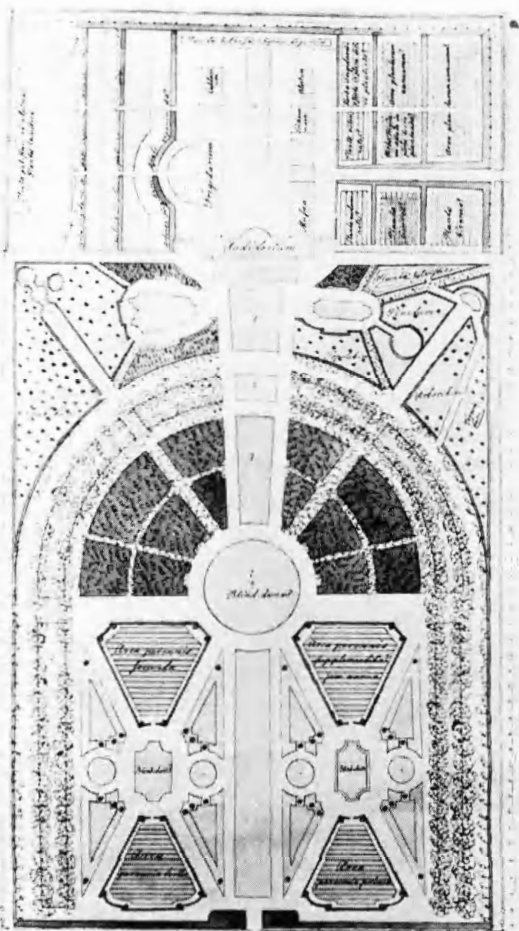

Fig. 8. Karta över botaniska trädgården med föreslagna tillägsanläggningar (de med ?) från 1816. Kartan, som finns i universitetets räntekammare arkiv, är inte signerad. Även av denna karta framgår att Hårlemans plan i huvudsak realiserades och det karaktäristiska formspråket bibehållits. Anmärkningsvärt är att solitärgranarna trots kartans detaljrikedom inte är utritade.

blinddamm och är grästäck. De i solfjädern ingående planerna synes alla vara lätt buskbevuxna. De tre alléraderna är kvar. Eventuellt kan man av beteckningsmönstret förstå, att de båda inre utgjordes av samma trädslag (almar) medan den yttre raden (lönnar) var avvikande. Ur botanisk synvinkel är kartan värdefull, eftersom den anger innehålllet i det västligaste området, där planteringar med buskar, löv- och barrträd finns.

En mycket förenklad planritning från 1830 (Juel 1929, s. 77) ger vid handen att trädgården inte förändrats stort. Möjligen har gångsystemet inom solfjädern reducerats. På detta tyder också Taubes karta över Uppsala från 1855 (Juel 1929, s. 78). Man kan på denna också se att C och D kvarteren fått en rundad form, vilket de också har på ovan

nämnda planritning. På Taubes karta är alla tre alléträdraderna fortfarande med. Här ses också solitärgranarna liksom en trädombiven nyanläggning i backen mot slottet.

Wahlenberg (1837) är i sin beskrivning av trädgården mycket fåordig om den äldre delen. Han nämner om sex "perenna kvarter" i två rader, dvs. A—F kvarteren, genom vilka man kan dra vattenavlopp, så att de bildar "tvenne små dal-sänkning- ar". Rester av detta stensatta avloppssystem blev funna i B kvarteret i samband med den nu gjorda restaureringen. Vidare talar han om de två övriga vattenavloppen, som strålar ut från 'gropen', och vilka som öppna stensatta rännor ännu finns kvar. Under Wahlenbergs tid som institutionsföreståndare lär antalet odlade arter gått ned ganska mycket.

D. Müller, som 1851 utnämns till trädgårdsmästare vid Akademiens Botaniska trädgård, lämnade postumt 1857 en mera ingående skildring av trädgården. Upplysningarna om barockträdgården är dock ganska få. Han berättar om de med buxbom infattade rabatterna med prydnadsväxter, om höga häckar och, som Hylander påpekat, de stora pyramidformiga granträden. Vidare beskrivs de granhäckomgivna A—F kvarteren som odlingsytor för perenner (jfr. Arnborgs datering "1840-talet", s. 29) samt tvenne stenkullar med lappländska växter.

För att komma vidare fortsätts fram till 1873 från vilket år det finns en mycket noggrann karta över trädgården, upprättad av trädgårdsmästaren F. Pettersson, som anställdes vid Müllers död 1857 och verkade i trädgården omkring ett halvsekel. Den plan (fig. 9), som denna karta visar, innebar ganska omfattande förändringar i barockträdgården. Även om grundmönstret bibehölls spolierades delvis Hårlemans formspråk härigenom, och den för hans plan så viktiga koordinationen mellan gångsystem och planteringsytor. Bidragande orsaker till den nya planens realiserande var förmodligen att häckar och alléträd blivit för vidlyftiga och att större odlingsytor behövdes, eftersom växtmaterialet kraftigt utökats, en utökning som inleddes redan under Müller. Med smärre justeringar behölls Petterssons plan fram till den nu gjorda restaureringen. Av senare dokument framgår det, att huvuddragen i den petterssonska planen kom till utförande, men att vissa detaljer aldrig tycks ha nått längre än till ritningen (fig. 10).

Närmast murarna anlades fram till yttersta alléraden en gräsmattesträng och planterades en häck (s. 24). Den mellersta trädraden försvann (om det-

Fig. 9. Plan över botaniska trädgården 1873 av F. Petterson. Figuren är ett foto av en blåkopia, som förefaller vara det enda bevarade. Den finns i trädgårdens arkiv. Planen innebar omfattande förändringar även om originalplanens grundmönster bibehölls.

ta skedde i samband med denna plans realiserande eller något tidigare är ej känt). Av dennas träd kunde man ännu 1973 se tydliga spår i gruset efter regn. I området väster om halvcirkeln anlades ett nytt gångsystem, vilket anslöts till den nyare trädgårdens. Solfjädersnans gångar slopades och de båda ytorna träd- och buskplanterades. Mittgräsmattan avdelades med en tvärgång. A, B, E och F kvarterens form och storlek ändrades genom att de distala hörnen drogs ut och deras mot centrum riktade del förlängdes och lämnades öppen. I dem anlades ett rabattsystem kring en mittgång. C och D kvarteren blev ovala och upptogs av rabatter. De buxbomomgärdade trianglarnas form förenklades. Vid deras baser planterades större buskar. Det är sannolikt rester av dessa, som ända till början av

1950-talet fanns kvar i form av fyra omfattande, klippta syrener vid vardera ingångsöppningen. Gångarnas bredd minskades genomgående. I rundlarna planerades stenpartier, varav dock bara det sydliga byggdes. Det fick formen av en kort, ganska plan spiral och torde väl vara ett av landets äldsta stenpartier. Backen mot slottet träd- och buskplanterades och där lades också några gångar. Utanför murarna fanns fortfarande betydande rester av de Rudbeckska ask-alléerna. Dessa fälldes först helt i samband med omläggningen av Wahlenbergs- och Thunbergsvägarna. Med tanke på den nu obehagliga trafikintensiteten på Norbyvägen (tidigare Wahlenbergsvägen) är det med vemod man erinrar sig Wahlenbergs ord: "Den väg, som går förbi Inrättningen, är blott en mindre byväg, hvilket man räknar bland belägenhetens förmåner emedan intet betydligt dam uppstår, som ansenligt kan skada en Botanisk Trädgård".

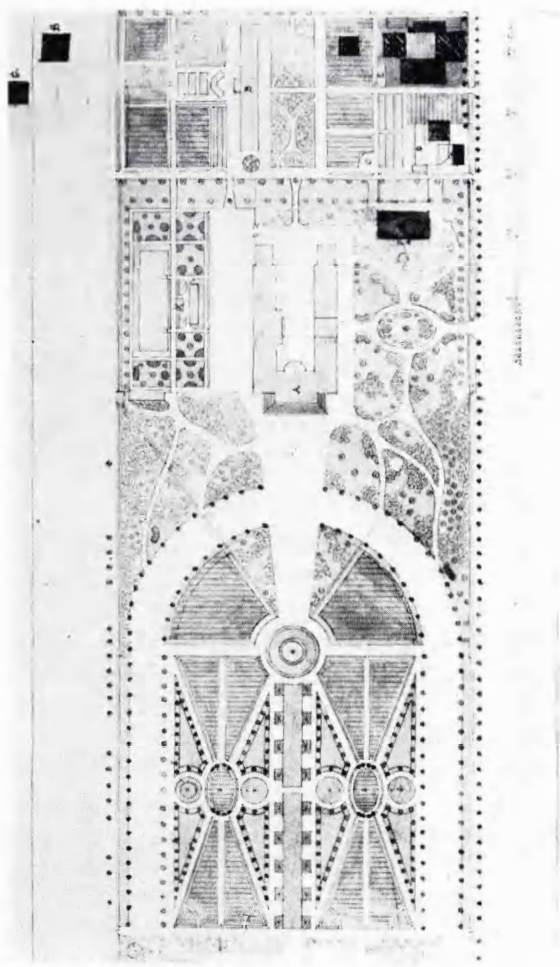

Fig. 10. Karta över botaniska trädgården från 1892. Den visar hur mycket av den pettersonska planen som kom till utförande.

Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet hände mycket lite. I solfjäderhalvorna inlades omkring 1890 ett par större rabattsystem (G och H kvarteren), som senare fick en mittgång. Det botaniska materialets systematiska ordning förstärktes och det s.k. 'hundgrav'-systemet infördes på planteringsytorna (Fries 1897, s. 172, och i planen s. 174). Ett stenparti iordningställdes 1924 i 'slottsbacken', men det revs efter kort tid.

Genom en kunglig förordning av den 25 januari 1935 blev barockträdgården förklarad som kulturellt byggnadsminnesmärke. Förordningen innebar att träd och häckar inte får avlägsnas utan särskilt tillstånd samt att trädgårdens arkitektoniska karaktär ej får ändras.

Träden utmed solfjäders östra kanter försämrades efterhand odlingsbetingelserna i G och H kvarteren och fälldes därför. De sista togs bort 1943. Krigsvintrarnas kyla var förödande på buxbomhäckarna. De frös och måste rivas bort. Stucklingar hade dock tagits och drevs upp i trädgården. Successivt återplanterades häckarna. De sista 1947. I samband härmed minskades trianglarna något, vilket var nödvändigt på grund av att granhäckarna blivit för breda. G och H kvarterens rabatter igen såddes 1952 varvid också ett par öst-västliga gångar lades genom solfjädershalvorna (fig. 12). Under resten av 1950-talet slopades också planteringarna i A och B kvarteren. Trianglarnas rabatter för prydnadsväxter bibehölls fram till 1972/73, då de av kostnadsskäl måste säs igen. I E och F kvarteren anlades 1957/58 pion- resp. rosrabatter. Utefter Dag Hammarskjölds väg (tidigare Stockholmsvägen) togs 1957 ett i det närmaste fallfärdigt trästaket och en stenfot bort. Samtidigt flyttades trädgårdens begränsningslinje i öst in ca. 3 m. I den nya gränsen uppsattes ett järnstaket med en bred grind i centrum. Nedför backen byggdes, i mittaxelns förlängning, en stentrappa. Trappor byggdes också i de övriga terrasserna upp mot slottet. Genom tillkomsten (omkr. 1855) och framförallt breddningen av Stockholmsvägen på den andra terrassen hade mittaxeln och trädgårdens naturliga anknytning till slottet dock tidigare brutits. Trädgårdens utseende vid mitten av 1950-talet syns delvis på planen i Hylanders uppsats (s. 6). Som framgår av kartan från 1973 (fig. 11) och ovan (s. 22), förändrades framförallt C och D kvarterens utseende efter granhäckarnas borttagande.

Från flera håll framfördes, i samband med de centrala solitärgranarnas återplantering, synpunkter

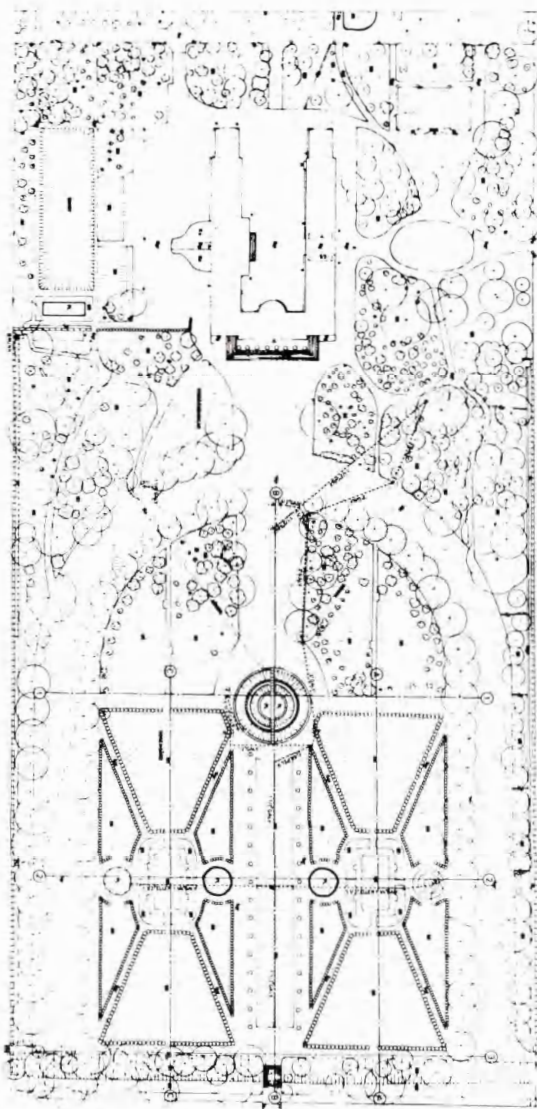

Fig. 11. Karta över botaniska trädgårdens äldre del upprättad av Kungl. Byggnadsstyrelsen 1973. Det är värt att notera hur mycket av Hårlemans plan som ännu var kvar efter omkr. 225 år, liksom i vilka avseenden 'små' förändringar skett. Den 100 år äldre pettersonska planen tycks vara den främsta källan till förändringarna.

på och invändningar mot den förvanskning, som skett under åren utav Hårlemans plan. Inga mått stämde, ytorna var olikstora, linjespelen sammanföll aldrig som de borde, etc. (s. 26). Efterhand inställde sig en klar otillfredsställelse med förhållandena. Det blev under 1973 känt att Kungl. Maj:t ställt medel till Byggnadsstyrelsens förfogande för en successiv upprustning av parker och liknande vid Universitetet, som femhundraårsjubilerar 1977. Underhandlingar inleddes då med trädgårdsarkitekten Walter Bauer, varvid bl.a. missnöjet med barock-

trädgårdens utseende framlades. Han började då, med Hårlemans plan som förebild, ett arbete, som resulterade i en upprustningsplan för trädgården. Upprustningsprogrammet godkändes av Byggnadsstyrelsen, medel anslogs och arbetet kunde inledas redan under vintern 1973/74.

Den bayerska planen framgår av fig. 12 och av fig. 13, där en perspektivskiss låter oss gå några år framåt. Planen täcker inte hela barockträdgården utan begränsas av den yttre alléträdraden. Skälen till detta är främst att områdena härutänför omfattar botaniskt mycket värdefulla träd och buskar, som inte utan mycket och svårreparerbart våld skulle fogat sig i ett återförande till den ursprungliga planen. Vi var i detta område också osäkra på hur mycket av de hårlemanska ideerna som förverkligats, eftersom inget återstod. Mittgräsmattan med

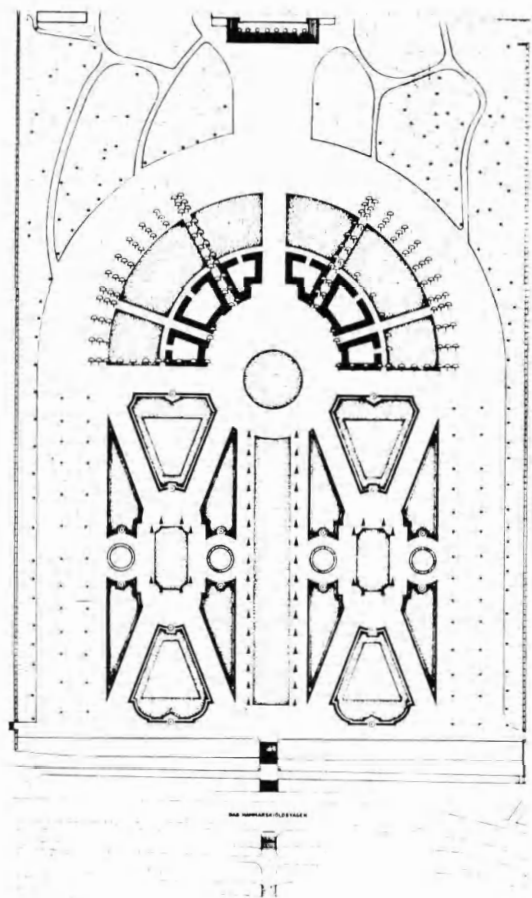

Fig. 12. Plan över barockträdgården av Walter Bauer 1974. Bauer hade vid upprättandet av upprustningsplanen att söka följa Hårlemans plan så noga som möjligt, samtidigt som han måste foga in institutionsbyggnaden i bilden och ta hänsyn till de botaniska funktionerna och skötselökonomi.

dess granrader fanns redan på rätt plats och berördes ej av restaureringen. Vid arbetet hade Bauer vid sidan av originalplanen också att ta hänsyn till institutionsbyggnadens krav på infogande i bilden, den botaniska funktionen samt skötselökonomi.

Det råder mycket stor överensstämmelse mellan Hårlemans och Bauers planer. De mest påtagliga skillnaderna ligger i alléträdernas utsträckning i väster samt vid mittgången i solfjädern. Avvikelse motiveras främst av en strävan att låta institutionsbyggnaden framträda. I vissa ytor har plats beretts för plantering av botaniskt material och i den centrala rundeln är den länge efterlängtdade spegeldammen placerad. Som en avvikelse får man kanske också betrakta bibehållandet av de båda yttre smårundlarna, varav den södra innehåller det ovan nämnda, trädgårdshistoriskt intressanta petterssonska stenpartiet (s. 28).

De första arbetsmomenten bestod i en kraftig beskärning av almarna i den inre allétraden. Kronorna glesades ur och skars ned ca. 10 m. och gavs en jämn nivå. Det hade visat sig finnas åtskilliga almar i lönnraderna och tvärtom. Dessa träd togs bort liksom träden i den inre insvängda raden i väst och träden utefter mittgången i solfjädern. De fällda träden i raderna har senare under året ersatts med rätt arter. Almar (*Ulmus glabra*) har planterats på den försvunna mittradens plats fram till 'gropen'. Utefter gångarna i solfjädern och i tre rader på dess västsidan har stamlindor (*Tilia cordata*) av ca. 3 m. i höjd placerats. Raderna upphör vid de från gropen utgående stenrännorna. Buskformig skogslind, som skall hållas lågklippt (ca. 1 m.), har satts omkring de sex inre av solfjäders ytor. Deras centrala del hålls öppen för planteringar av perenner. Trädmaterial i de nu nämnda planteringarna har köpts från Växtcentralen i Asarum. Lindarna är av tyskt ursprung och ca. 8 år gamla. Almarna är av svensk proveniens och 5 år.

Granhäckarna kring A, B, E och F kvarteren fälldes och brändes under våren. På deras plats planterades i de nya mönstren på försommaren omkr. 5-åriga granar från skogsplantaskolan i Närlinge (Björklinge). De var av småländsk proveniens och av en förhållandevis enhetlig typ. Buxbomhäckarna revs upp och återplanterades på eftersommaren med material, som stuckits av ursprungsplantorna och drivits upp i trädgården. De flesta gräsytor har lagts om och nybesatts. Mellan gräsmattkanterna och häckarna löper en bred grussträng, som skall underlätta skötseln. Centralt i fyra kvarter och i de

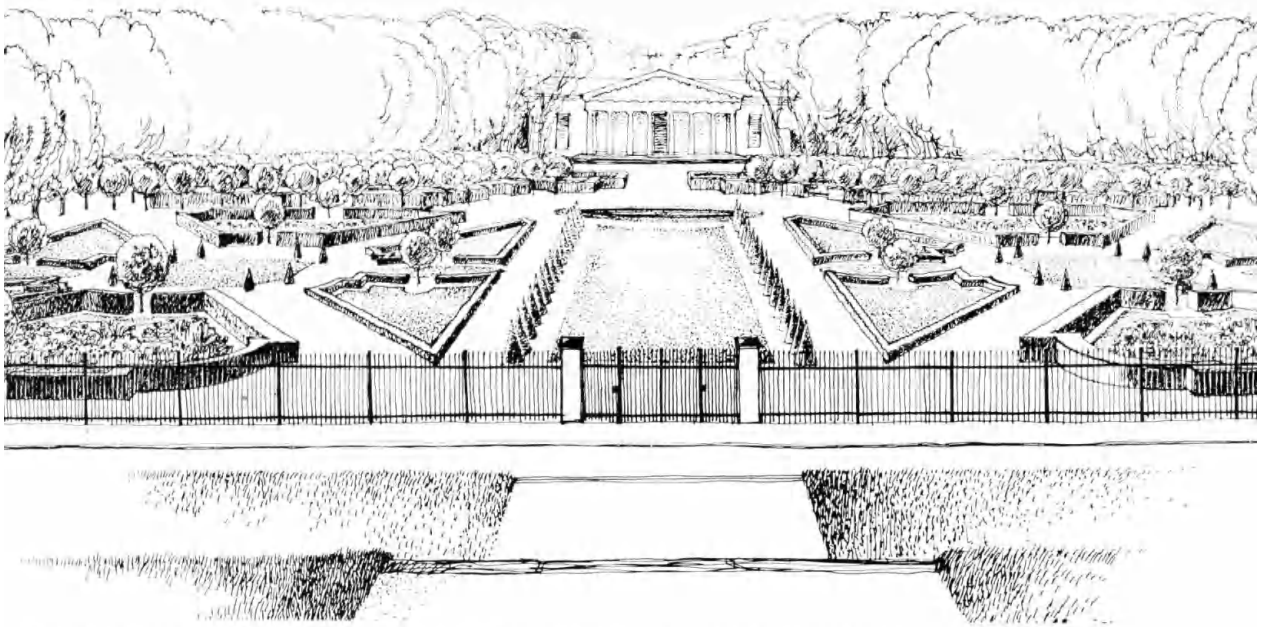

Fig. 13. Perspektivskiss över barockträdgården av Lisa Bauer, som visar hur hon tänkt sig utseendet av trädgården ett tiotal år framåt i tiden.

inre rundlarna har ytor tagits upp för diverse växter. I de två östra kommer perenna prydnadsväxter att planteras och i de båda västra pioner och rosor som tidigare. Denna del av trädgården skall i fortsättningen i största utsträckning reserveras för prydnadsväxter. I hörnen på C och D kvarteren har tillsvidare par av omkring 10-åriga granar satts. De kommer från Lindbergs plantskola i Åkarp. De skall senare om möjligt utbytas mot ympat material från granarna vid mitten (s. 23). Från samma firma kommer också de stamhagtornar, som en och en placerats i entréerna till de häckomgivna kvarteren. Alla grusytor har planerats om, dränerats och belagts med ett utvalt, svagt brunaktigt grus. På gropens plats har som nämnts en 15 m. vid spegeldamm placerats. Dess kant kläds av röd Ölandssten och den omges av en drygt meterbred gräsmatta. Arbetet med anläggningen avslutades i november 1974 och kvar är 'bara' att plantera in det botaniska materialet och genom åren ge det hela den tukt och vård, som krävs, samt hindra en ny förväxning.

Den gångna sommarens för planteringsarbeten synnerligen gynnsamma väderlek har medfört att mycket lite av det planterade gått ut. Man får därför slutligen hoppas 'att vädret står sig', så att vi till jubileet 1977 kan visa upp och ståta med en härlemansk barockträdgård av den växt och gestalt som Lisa Bauer visionerar (fig. 13).

Vi riktar ett varmt tack till dem som hjälpt oss med minneskildringar, upplysningar och allt an-

nat. Särskilt tack är vi skyldiga professor J.A. Nannfeldt, trädgårdsförmännen Sven Forsell och L.E. Lindgren, samt Lisa och Walter Bauer som godhetsfullt ställt sina ritningar till förfogande.

LITTERATUR

- Boierth, P., 1955: Några ord om Uppsala stads parker och planteringar. — *Lustgården* 35—36, 1954—55, 5—17.
- Fries, Th. M., 1897: Botaniska institutionen. I: *Uppsala Universitet 1872—1897* (Uppsala), II, 167—182.
- Hylander, N., 1955: Träd och buskar i Uppsala. Några anteckningar, gjorda hösten 1954. — *Lustgården* 35—36, 1954—55, 18—101.
- Hylander, N., & Arnborg, T., 1957: En undersökning av granhäckarna och de klippta gransolitärerna i Uppsala botaniska trädgård. — *Lustgården* 37—38, 1956—1957, 5—30.
- Juel, H. O., 1929: Några drag ur Uppsala Botaniska institutions historia. — *Svenska Linné-sällsk. Årsskr.* XII, 67—87.
- Müller, D. (†), 1857: Upsala Trädgårdar och Anläggningar. — *Svea Folkkalender för 1858*, 136—146.
- Stavenow, Å., 1927: Carl Härleman. En studie i friluftstidens arkitekturhistoriska. — Uppsala.
- Uppsala universitets årsredogörelse 1921—22 / 1958—59. (Botaniska institutionen, förf. av prof. O. Juel, N. Svedelius, E. Melin o. J. A. Nannfeldt.)
- Wahlenberg, G., 1837: Historisk Underrättelse om Upsala Universitets Botaniska Trädgård 1836. — *Skandia* IX:1, 3—26.

En spatsertur i Hagaparken

Berättad av JACOB MELKER SPENS

Med inledning och kommentarer av ERIK SPENS

Parti av parken vid Haga. Bilden av konstnären Pehr Nordqvist (1771—1805) ger en uppfattning om dess utseende vid tiden för spatserturen. (Uppsala universitetsbibliotek)

"D. 3 juli 1802 reste vi från Sahlnecke under starkt regn kl. 3/4 till 8 f.m. och utstego kl. 5 e.m. att gå och spatsera i Hagaparken till kl. 1/2 till 7 e.m."

Ressällskapet bestod av f.d. lagmannen greve Carl Gustaf Spens och hans två söner Jacob Melker och Carl Gustaf, tio respektive nio år gamla, samt deras informator magister Elias Christofer Grenander. Lagmannen innehade de två nära Örsundsbro, vid Örsundaån belägna fideikommissesegendomarna Höja och Salnecke. På sistnämnda gård hade den drygt nio timmar långa resan börjat.

Resan hade givetvis avbrutits med raster men den bör ändå särskilt för de två pojkarna ha varit påfrestande lång. För hela ressällskapet kan det ha varit en resa med tunga tankar. Två månader ti-

digare hade lagmannen förlorat sin hustru Ulrika Eleonora Falkenberg af Bålby och de två pojkarna sin mor. Vad som hänt under ett långvarigt sjukdomsförlopp hade uppenbarligen befast förhållandet mellan pojkarna och deras 28-årige informator som den yngre av bröderna kallar för "min Läromästare". Över den avlidna har Grenander skrivit ett i varmhjärtade ordalag avfattat "Äreminne".

Rasten vid Haga var bestämd i förväg av lagmannen, som var trädgårds- och parkintresserad. Parken å sluttningen framför den gamla mangårdsbyggnaden på Höja anses ha anlagts av honom.

Resebrottet bör ha varit välkommet. De två pojkarna fick emellertid en arbetsuppgift, nämligen att skriva var sin uppsats om promenaden i Haga-

parken. De båda uppsatserna finns i behåll och den inledande, citerade meningen har hämtats ur den yngres uppsats. Innehållet i meningen är kännetecknande för hans sinne för exakta uppgifter, särskilt när det gäller tid och rum. Men hans lilla uppsats är språkligt sett formlös. Av de sammanlagd tolv meningarna börjar sju med ordet "Vidare". I sak företer hans uppsats också markanta brister. Den drygt nio månader äldre brodern hade andra förutsättningar. Han bör nämligen betraktas som eidetiker. Ordet har bildats av det grekiska *eidōs*, som i detta sammanhang bäst översätts till bild. En eidetiker brukar beskrivas som en person med förmåga att reproducera optiska åskådningbilder. Sådana efterbilder kan i styrka och livlighet ej sällan mäta sig med omedelbar varseblivning och kan kvarstå länge för medvetandet. Förekomsten av dessa eideitiska efterbilder av förut iaktagna föremål och scenerier har påvisats hos barn och skolungdom, särskilt i åldern 11—13 år. Riktigt så gammal var inte Jacob Melker. Han var född på julafton 1791 och följaktligen vid besöket på Haga 10 1/2 år och någon vecka gammal.

Det är alltså Jacob Melkers uppsats som — med bibehållen paginering men med i stort sett moderniserad stavning — här skall återges och därefter i vissa hänseenden kommenteras. Hans uppsats är utan rättelser och tydligen renskriven efter koncept.

1. Den 3 juli foro vi från Salnecke i mycket regnigt väder. Vi utstego ur vagnen kl. 5 vid Haga Kungsgård för att den bese. Vår ledsagare var magister A. Sandbladh, som förut varit där. Då vi gingo ner för stora gången, fingo vi först se
2. en myc-/ket präktig ladugård, som var i åtskilliga faconer förgylld och blåmålad och i form av tält. En hop soldater exercerade där. Vi gingo en biväg för att komma till en grundval av ett tillämnat slott, varvid var nedlagt mycket arbete, emedan den var ganska vidsträckt.
3. Sedan vi besett den, fortsatte vi vår väg till sjön, där hon utskär holmar ur landet, men ingången till holmen var stängd. Sedan gingo vi uppå en kulle, varest låg en så kallad tiorsk. Det är ett runt tempel, öppet på alla sidor
4. med stora portar emellan, vil-/kas uppehållande pelare var en sort grönmålat trägaller. Den hade platt tak inuti och konkavt utanpå. När man talade eller på annat sätt bullrade där, gav det ett hiskeligt eko. Där bredvid låg ett tempel med pelare utanför av joniska ordningen. Där-

5. ifrån / såg man slottet med tillbyggda flyglar och straxt bredvid en köksbyggnad samt på dess ena ända ett torn i form av en ruin.

Slottet var så mycket vi kunde se genom fönstren ganska välmöblerat. Därifrån följde vi sjön

6. utmed. Ett stort berg låg på ena sidan / och på den andra sjön framstickande genom en allé av alar. När vi gått ett stycke, kommo vi till en insprängning under berget, som såg ut som en grotta. Den var dock full med vatten och därjämte instängd.

- Nu visade sig slottet och ruinen sköne emellan / alarna. Vi fortsatte vägen och kommo till
7. lan / alarna. Vi fortsatte vägen och kommo till en brygga i kinesisk smak. Då vi gingo över henne, kommo vi till en holme. Sedan vi gått åtskilliga krokvägar och därunder hört ljudet av en ringklocka, kommo vi uppå en kulle,
 8. varest låg en dylik tiorsk dock i annan / smak än den andra och utav iråd. Först var det blott pelarna, som uppehöll den. Sedan var över var pelare en valvupphöjning på taket, som slutade uti en spets, varpå var en rund och smal
 9. stolpe med en mässingshalv-/båge därpå. Över var pelare satt ett drakhuvud med klocka i munnen, vilken förorsakat det ljudet vi hört. På denna kullen var ganska vackert. Därpå gingo vi ner från kullen och kommo till en annan sim-
 10. pel brygga och däröver till en annan holme / med kulle. Däruppå var en sandbacke. Därifrån sågo vi ruinen ganska vackert över skogstopparna.

Nu gingo vi till Gamla Haga. Det är en byggnad på en kulle, som ligger ganska väl. Straxt

11. bredvid är ett mycket både in- och / utanpå präktigt lusthus. Därifrån gingo vi till det stället där vi utstigit och foro till Stockholm.

1, 2. Anders Sandblad var en något yngre nationskamrat till Grenander. Båda tillhörde Västgöta nation i Uppsala och båda skulle slutligen hamna i Skara stift, Grenander som kyrkoherde och prost i Skövde och Sandblad som konsistorienotarie.

Ingenting sägs om den stora orangeribyggnaden. Koppartälten har fångat båda brödernas uppmärksamhet.

Ingenting har antecknats om utsikten över sjön. Nu bryts horisonten vid Frescati av vetenskapsakademien och riksmuseets röda tegelkolosser. På berget invid Gustaf Mauritz Armfelts i grönskan inbäddade vita tusculum stod under hans tid som blickfångande riktmärke en obelisk ("Åbolits") av samhet. Den yngre skrev: "Först sågo vi en ladu-

gård, utanpå så präktig, att han såg ut som flera vackra tält". Den äldre broderns uppgift om färgsättningen är av intresse, enär det förut var ovisst i vilka färger tälten först målades.

Det tilltänkta slottets "grundval" var 1802 knappast täckt av någon vidlyftigare växtlighet och bör ha gjort ett mäktigt intryck. Måtten redovisas i Gustaf III:s testamente på följande sätt: "Slottsgrunden af huggen sten 274 alnar lång, 39 alnar bred, 4 1/2 till 5 alnar hög, indelat uti flera ännu oavälvda källare".

3—5. Beskrivningen av stranden stämmer icke längre. Brunnsvikens strandkontur har förändrats väsentligt främst genom en sjösänkning i mitten av 1800-talet. Men sjön har förändrats även på annat sätt. Dess vatten är numera föga inbjudande för "små najader". Arligen satsas dock betydande belopp på att söka åstadkomma en miljöförbättring. Men möjligheten att på Haga få se en "vingad fjärl" kommer nog aldrig att bli lika stor som på Bellmans tid.

Ingenting har antecknats om utsikten över sjön. Nu bryts horisonten vid frescati av vetenskapsakademins och riksmuseets röda tegelkolonner. På berget invid Gustaf Mauritz Armfelts i grönskan inbäddade vita tusculum stod under hans tid som blickfångande riktmärke en obelisk ("åbelits") av trä. Kanske har lagmannen sagt några ord om den dödsdömd kungagunstlingen, som fått sin dom upphävd av Gustaf IV Adolf och av denne nyligen utnämnts till minister i Wien.

Tillträdet till en av de små holmarna var vid denna tid spärrat. För dagens parkbesökare är sådana problem större. Skylten "Privat område" möter dem i flera sammanhang.

Efter att ha passerat holmarna kom sällskapet till Ekotemplet vilket namn numera har hävd. Jacob Melker kallar också byggnaden för tempel men hans yngre bror betecknar den som "öppet lusthus". Sistnämnda beteckning är egentligen den riktigare. Byggnaden uppfördes för att användas som sommarmatsal av Gustaf III. Det från turkiska språket lånade ordet kiosk använder Jacob Melker i dess riktiga betydelse — utsiktsbyggnad.

Tempelbeteckningen passar bättre för nästa byggnad. I den skulle Sergels statygrupp "Amor och Psyche" ha ställts upp. Tanken blev dock aldrig genomförd. Byggnaden är riven men dess grund kan man ännu se spår av.

Den till ruin maskerade köksbyggnaden finns in-

te heller kvar. I Jacob Melkers uppsats är den omnämnd ytterligare ett par gånger.

I uppsatsen finns ingen antydning om det nya slottsbygget, som skulle sättas i gång under året men som uppenbarligen ännu inte påbörjats. Denna nya byggnad har kallats för "Drottningens paviljong". Nutida generationer vill minnas den som prinsessornas och lillprinsens hem.

Vad lagmannen såg genom slottsfönstren kan ha gett honom anledning att tänka tillbaka. Han hade gjort en snabb domarkarriär och hade 35 år gammal blivit lagman. Han hade också liksom sin far och sin farfar gjort hovtjänst samt hade avancerat till ceremonimästare. Men 1789 hade han anslutit sig till dem som i protest mot Gustaf III:s andra statskupp begärde avsked och hade därefter levt utan tjänst. De högadliga demonstranterna överenskom också att ej visa sig vid hovet. Genom sin protest ville lagmannen kanske även ge uttryck för lojalitet mot sin blivande svärfar greve Melker Falkenberg, som var en av de av kungen entledigade riksråden. På sommaren samma år hölls bröllopet på Brokind mellan den 48-årige f.d. lagmannen och hans 23 år yngre brud. För bröllopsgästerna saknades säkerligen ej samtalsämnen. De hade bl.a. möjlighet att jämföra den kungliga revolutionen med vad som började hända i Frankrike.

6. Allén av alar är borta. Den s.k. "pelosen" (pelouse = gräsvall) utgör det dominerande inslaget i slottets närmaste omgivning.

Säkerligen mystifierar "grottan" fortfarande parkbesökare även om den numera ej kan göra samma intryck som förr beroende dels på sjösänkningen, dels på den intilliggande höga, asfalterade vägbanken. Sprängningsarbetena utgör ännu ett exempel på av Gustaf III ej genomförda hugskott. Jacob Melker förstod ej meningen med den i berget insprängda gången. Den är emellertid förbunden med ett i berget nersprängt schakt och anläggningen skulle ingå i ett vattenuppfodringsverk, som ansågs erforderligt för de planerade byggena och som i "gotisk" stil skulle uppföras på berget.

7—9. Lusthuset "i kinesisk smak" ligger på vad som numera skyltmarkerats som privat område och kan av parkbesökare beskådas endast på långt håll utan möjlighet att kontrollera Jacob Melkers detaljerade beskrivning.

10, 11. Holmen med sandbacken — Karlsborg —

har sedan 1922 disponerats som kunglig begravningsplats. Utsikten över sjön kunde hösten 1973 beundras av alla dem som i 10 000-tal i täta led defilerade förbi gamle kungens grav och hedrade hans minne.

Enligt Jacob Melker ligger Gamla Haga "ganska väl". Gustaf III lät i mitten av 1780-talet flytta den lilla mangårdsbyggnaden till denna onekligen välvalda plats. Han använde också byggnaden under några år, innan hans eget slott blev färdigt. På Gamla Haga höll han 1788 konselj för planläggning av det sommaren samma år påbörjade kriget mot Ryssland. Något tidigare uppfördes det som "präktigt" betecknade lusthuset, den halvmåneprydda Turkiska paviljongen. Ett symboliskt bygge? På Turkiet och dess medverkan hade Gustaf III före krigsutbrottet ställt stora förväntningar. Paviljongen är nu belägen på den staketinhägnade gårdsplanen framför mangårdsbyggnaden, dvs. på privat område.

Avslutningsvis må framhållas att man fortfarande kan med tioåringens uppsats i handen som vägledning vandra genom Hagaparken, av Bellman be-

sjungen som en "ljuvlig park", vilket omdöme står sig väl även i våra dagar.

Spatserturen kan ha grundlagt dendrologiska intressen hos de två uppsatsskrivarna. Båda skulle efter faderns död 1816 få övertaga egendomar med trädgårdar och parker. Jacob Melker skulle enligt förstfödslorens regler tillträda de två fideikommissen Höja och Salnecke. I den yngre broderns arvslott skulle ingå bl.a. den stora egendomen Grensholm i Östergötland. Förutom trädgårdsanläggning fanns på denna gård en cirka tio hektar stor vildpark med romantiskt slingrande gångar ner mot sjön Roxen.

En annan östgotagård bör nämnas i detta sammanhang. År 1806 köpte lagmannen egendomen Ribbingsholm, som enligt Carl Jonas Love Almquists beskrivning i "Drottningens juvelsmycke" är belägen vid en "ström, som sammanbinder sjöarne Roxen och Glan". Lagmannen har låtit uppföra den nuvarande mangårdsbyggnaden. Men även den i engelsk stil anlagda trädgården jämte parken anses ha tillkommit under hans tid. Det kan nog hållas för troligt att hans iakttagelser under promenaden i Hagaparken påverkat planläggning och utförande av dessa arbeten.

EVA FRIIS

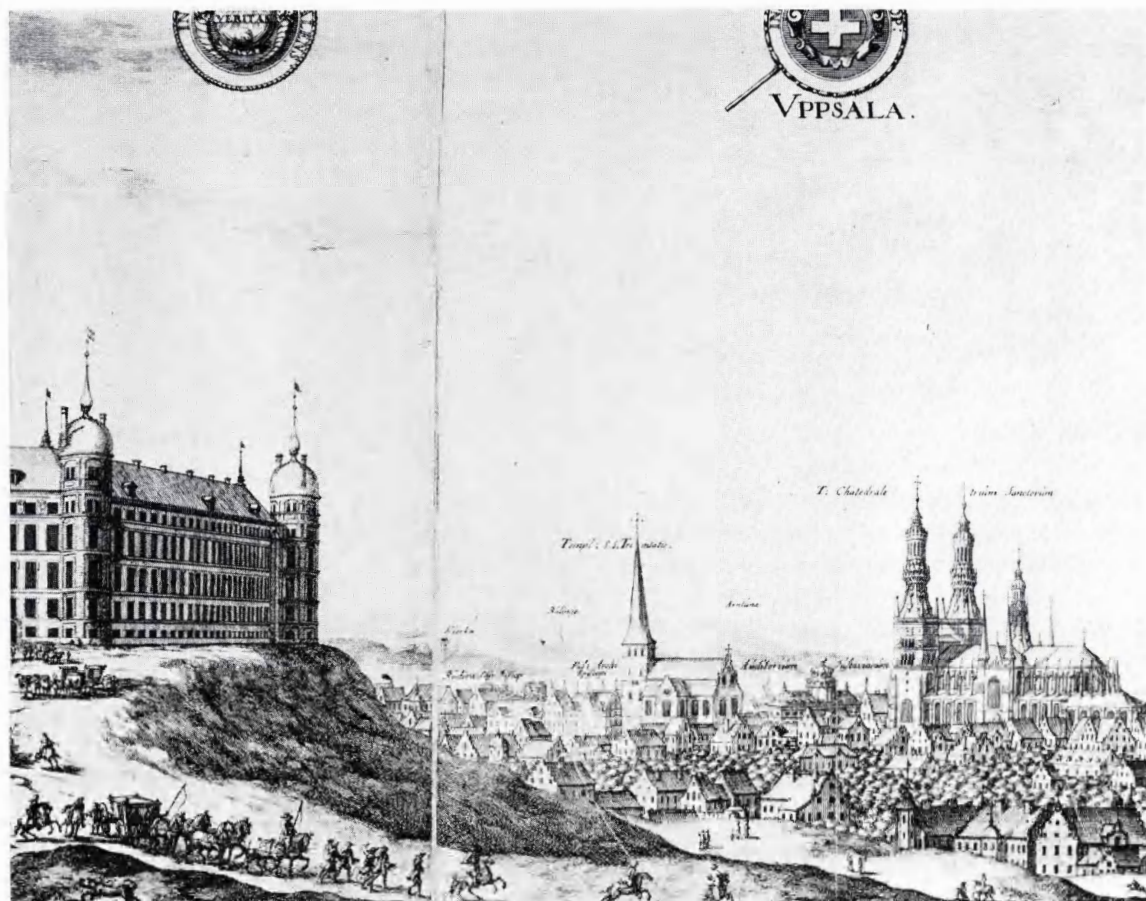

Fig. 1.

Erik Dahlberg visar i ett stick från 1690 (fig. 1) hur Uppsala redan då var en kompakt stad, helt dominerad av sitt slott, sin katedral och Trefaldighetskyrkan. I dessas omedelbara närhet finner vi Gustavianum och snett bakom denna byggnad, där universitetsparken nu ligger, ser vi ruinen av tornet Styrbiskop. Tornet utgjorde en del av Uppsala forna ärkebiskopsborg, som var stadens förnämsta världsliga byggnad från medeltidens slut till långt in på 1500-talet. När sedan Gustav Vasa beslöt att reducera antalet slott i Uppsala till ett och då till det på sandåsen belägna nya slottet var den forna ärkebiskopsborgens öde beseglat. Dess förfall förhindrades inte av alla planer seklerna igenom på nya

ståtliga byggnader för universitetet i dess ställe. Först 1879—87 byggdes det nuvarande universitetshuset. Det blev sålunda en betänketid på cirka 250 år innan drottning Christinas planer på att bygga ett universitetspalats på denna plats förverkligades.

Gustavianums trädgårdsmur (fig. 2) skyddade också mot åsyn av ruinerna från ärkebiskopsborg och universitetets stallbyggnad som byggts högre upp i backen. Gustavianum med sin trädgård var ända in på 1800-talet Uppsala universitets huvudsakliga hemvist och domkyrkan med några intilliggande byggnader var universitetets kvarter. Uppsala universitets utbredning på 1660-talet inbegriper även stallbyggnaden ovan Gustavianum. (se fig. 3)

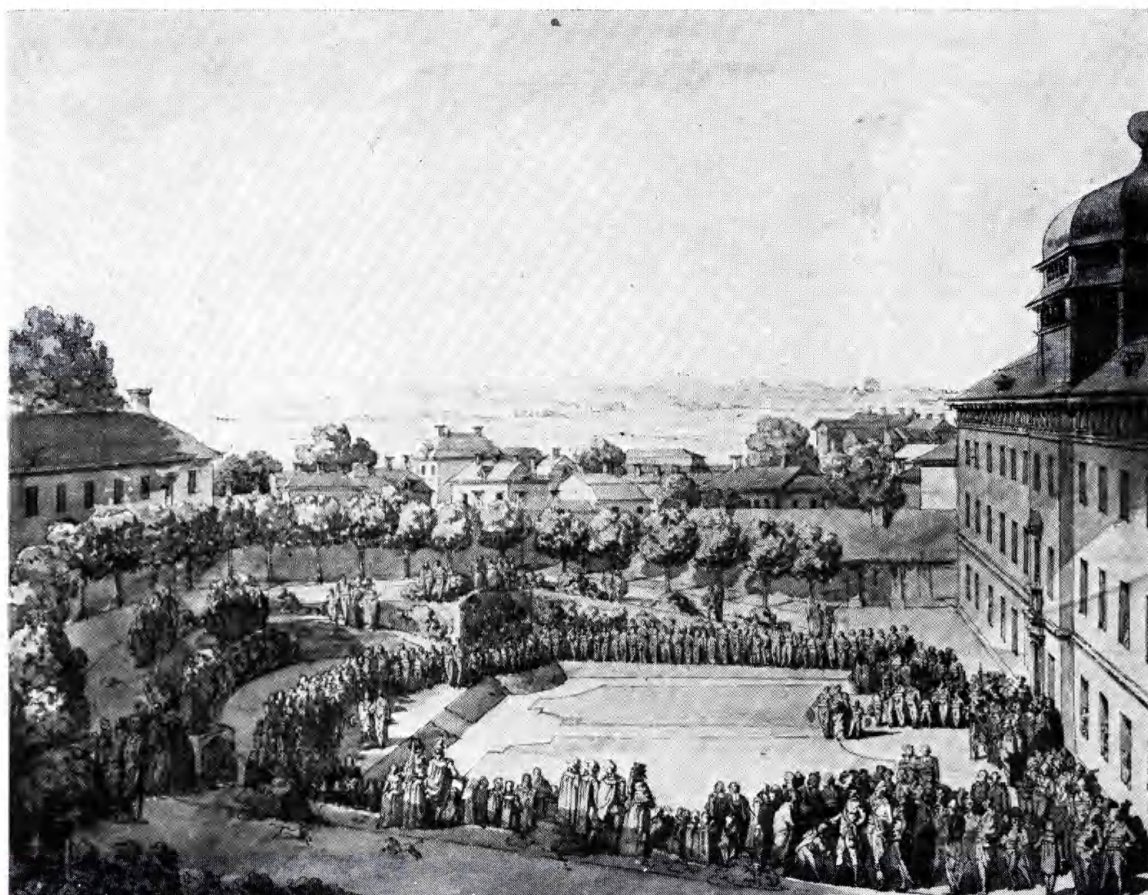

Fig. 2.

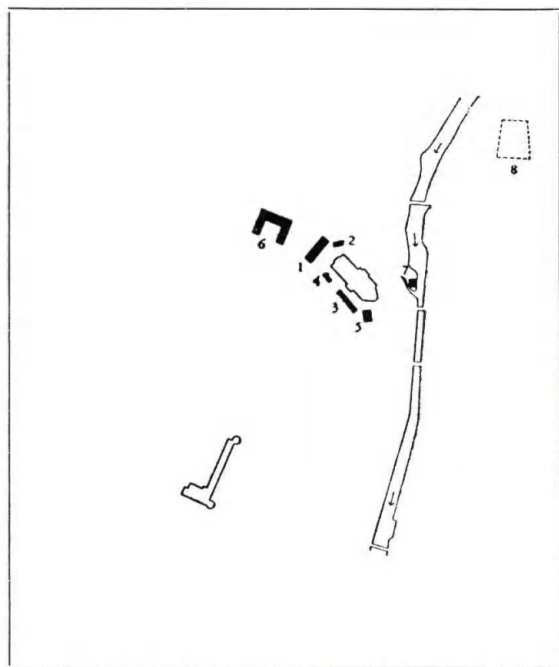

Fig. 3.

Universitetet genom tiderna

1. Gustavianum, universitetsbyggnad från 1620-talet. Medeltida hus ombyggt efter ritningar av Casper Panten. Rudbecks Theatrum Anatomicum påbyggt på 1660-talet. Översta våningen påbyggt och inredd för biblioteket på 1690-talet. Ny exteriör på 1740-talet efter ritningar av C. Hårleman.
2. Bibliotek, inrymt i medeltida byggnad.
3. Academia Carolina, akademiens byggnad från 1593. Tidigare domkapitlets hus från medeltiden.
4. Byggnad utnyttjad av akademien, tidigare S:ta Barbros hus.
5. Skytteanum, medeltida hus ombyggt för den skytteanske professorn på 1620-talet.
6. Exercitiehuset, akademisk ridinstitution från 1663.
7. Akademiens kvarn, trolgen från 1600-talets förra hälft.

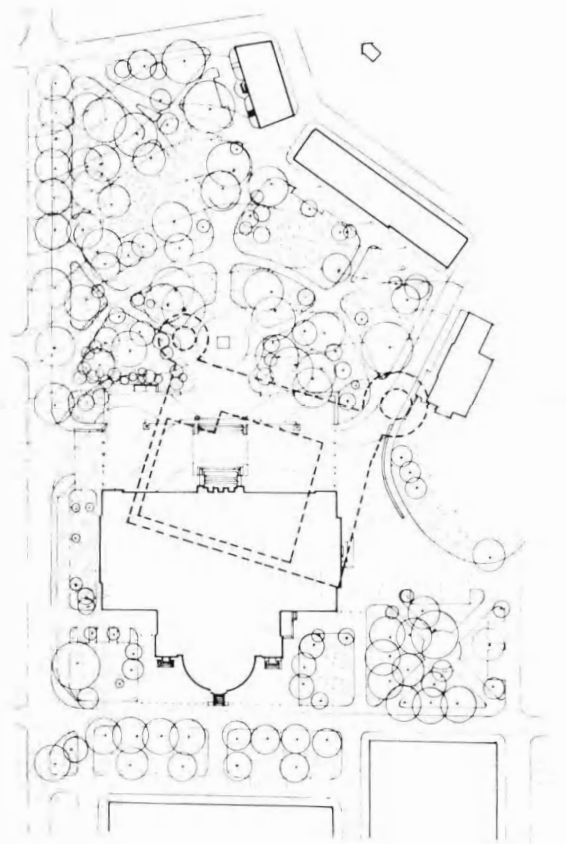
Fig. 4.

Fig. 5.

Fig. 6.

772 50 015 00
 UPPSALA UNIVERSITET
 UPPRUSTNING AV PARKEN
 NOV. 1971.

Fig. 7.

När universitetsbyggnaden färdigställdes kunde 1888 efter en hetsig och till sist hektisk planerings- och anläggningstid en nyanlagd park ta emot paraplyförsedda skaror att med vederbörliga ceremonier avtäcka Geijersstatyn. (fig. 4)

De då nyplanterade träden hade femton år senare vuxit till volymer (fig. 5). De sedermera fullvuxna och allteftersom försiktigt gallrade träden gör anläggningen nu till ett intressant och sevärt exempel på 1800-talets botaniska-romantiska parkarkitektur. (fig. 6).

Parken förmår att hävda sig gentemot platsens krävande förflutna och gentemot sina kräsna parkgrannar — t.ex. Linnéträdgården, s.k. engelska parken, Observatorieparken, botaniska trädgården och Uppsala slotts storsvenskt sparsmakade park (före stenläggningen 1972).

Fig. 8.

Fig. 10.

Fig. 9.

Fig. 11.

Någon hänsyn till de gamla ruinerna tog man inte på 1880-talet utan byggnad och park anlades över de gamla ruinerna (fig. 7). Murarna ligger kvar under markytan och ger anläggarna bekymmer så snart någon ledning behöver dras. Någon dokumentation över ruinerna gjordes enligt uppgift inte. Följande fotografier är valda från motsvarande ställen i dagens parkmiljö.

År 1886 utgrävdes borgens norra rundel nedanför universitetshusets entréparti att jämföra med dagens terrasser, och Geijerstaty (fig. 8 och 9).

Borgens salbyggnads murar revs. Gustavianum är

nu sidoställd i förhållande till parken (fig. 6 och 7) för vilken universitetshuset är den dominerande byggnaden.

Järnbrogatans gamla gatuhus har också tid efter annan ersatts (fig. 10). Parken öppnar sig med lummig vegetation åt sina grannar (fig. 11) sedan alla murar raserats.

Ett alternativt projekt till utformning av universitetsparken hade ritats av universitetsbyggnadens arkitekt Holmgren. Han hade behållit en park som var riktad mot Gustavianum och dessutom hade han bevarat en del av ruinerna nedanför universitets-

huset. Det blev i stället den 'moderna' 1800-talsparken dominerad av sina träd och sina gångar i mjuka kurvor som förverkligades.

Innan den nu genomförda restaureringen utfördes, föregicks den av ett noggrant utredningsarbete hos byggnadsstyrelsen i samband med utarbetandet av en ny utbyggnadsplan för Uppsala universitet (1970—72, planen ej publicerad). Byggnadsstyrelsen var mån om att vederbörlig hänsyn togs till denna traditionsrika miljö. Ett antal experter anlätades för att analysera förutsättningarna för en utbyggnad av universitetet. Kommunens planering av t.ex. trafik beaktades och ett gott samarbete etablerades med byggnadsnämnd, trafiknämnd m.fl.

kommunala instanser. I byggnadsnämndens sammanträden deltar parkförvaltningens chef och fullt samförstånd rådde då byggnadsstyrelsen bl.a. med hjälp av sin konsult trädgårdsarkitekt Walter Bauer presenterade förutsättningarna för att bibehålla Uppsala universitet som ett universitet med institutioner i park. Ett stilla sus av road häpnad hos de förtroendevalda kunde förmärkas då Walter Bauer vid ett sammanträde tog fram en näve grus ur fickan för att därmed framhålla betydelsen av grus som material med en färg utvald att passa mot i detta fall det befintliga universitetshuset. I trafikplaneringen var också stat och kommun ense och parkeringsplatserna framför byggnadsminnesmärkta byggnader

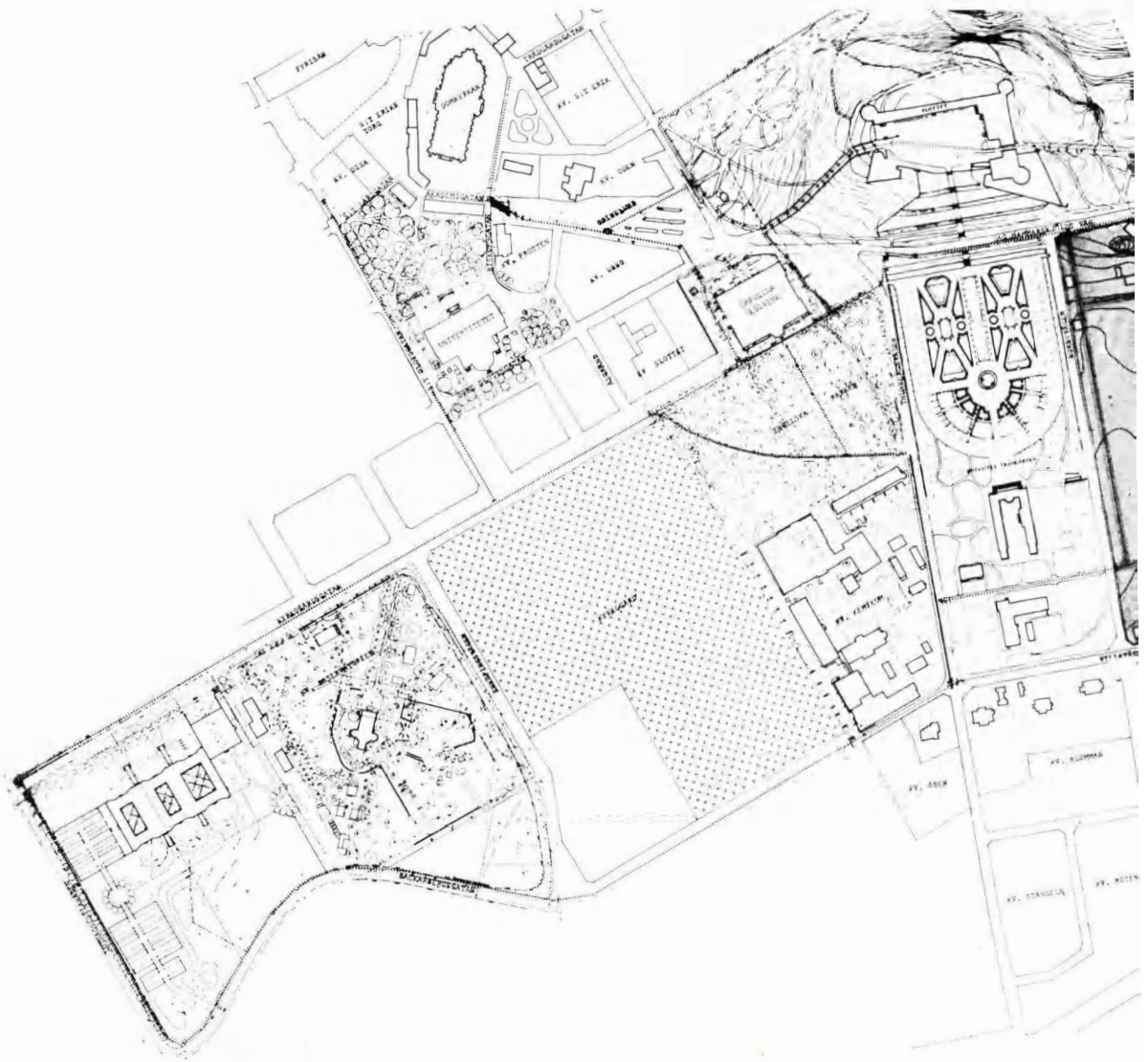

Fig. 12.

fick utgå. (ex. Universitetshuset och Carolina Rediviva).

Så inträffade det lyckosamma att då staten ville satsa pengar 1972 för att motverka arbetslösheten byggmyndigheten var väl förberedd. Som initiativtagare och projektansvarig för dessa arbeten i Uppsala kunde jag med glädje och snabbhet få fram underlag för Kungl. Maj:ts beslut att ställa medel till förfogande för upprustning av parkerna vid Universitetshus, Carolina Rediviva, Botaniska trädgården m.m. Universitetsparken blev den först genomförda upprustningen och vägen var redan vald: en restaurering av den 1888 anlagda parken med tillvaratagande av de botaniskt och gestaltungs-

sigt intressanta träden, teknisk upprustning av avvattnings och bitvis nya ytskikt. Nu kanske inte så många erinrar sig att stora byggnadsarbeten genomfördes för snart två år sedan för att bibehålla den park som ganska brutalt anlagts för 90 år sedan utan några hänsyn till antikvariska och historiska synpunkter.

Nu kan universitetsparken visa upp ett 1800-talets parkideal medan övriga parker som omger universitetsbyggnaderna får illustrera andra seklers och decenniernas ideal (fig. 12). 15- och 1600-tal är dåligt representerade trots att Uppsala universitet grundades redan i slutet av 1400-talet. (se nedan)

Fig. 2: Deprez, Nationalmuseum. (Foton: Uppsala universitetsbibliotek)

Excellensen och hans park

Anteckningar om Rydboholmsparken förr och nu.

ANNA-LISA NYRERÖD

GREFVE MAGNUS E^{SON} BRAHE
EN AF RIKETS HERRAR

RIDDARE OCH COMM. AF K.M.O.
FÖDD 1756 DÖD 1826

TILLGIFVEN
KONUNG OCH FOSTERLAND
LEFDE HAN I DEN VISES LUGN
EGNADT VÄNSKAPEN
ÖMHETEN OCH VÄLGÖRANDET

VÄRDEN AT DEN ÄDLES MINNE
ÄR I PARKEN SOM HAN ANLAGT
HELGAD AF DJUPT SÖRJANDE
MAKA OCH BARN

Orden står att läsa på en 7,5 m hög obelisk av kolmårdsmarmor i Rydboholms engelska park. Sergelmedaljongen i brons över inskriften återger de mjuka och ändå fasta dragen av excellensen Magnus Fredrik Brahe. Mannen, som fick det ljusa eftermälet, föddes 15 oktober 1756 under allt annat än ljusa auspicer. Klockorna i Braharnas patronatskyrka Östra Ryd hade det året ringt själaringning fyra gånger för medlemmar ur familjen på Rydboholm. I februari dog ettåriga Ulrika Juliana och sexåriga Eva Fredrika. I juni avled Christina, fyra år gammal, och den 23 juli avrättades deras far Eric Brahe genom halshuggning på Riddarholmen i Stockholm. Med livet fick han plikta för sin lojalitet mot kungaparet som deras närmaste man och förtrogne. Han hade indragits i Lovisa Ulrikas och hovpartiets statsk uppsplaner. Bl.a. lät han på Rydboholm stöpa 800 muskötikulor att användas vid revolutionen. (Än i dag visas ett par av kulorna i Vasatornet). Planerna röjdes i förtid, och en ständerkommission dömde Eric Brahe som huvudman till döden mot hans nekande. Tillsammans med sju andra avrättades han efter en kort process utan omröstning. Rydboholm indrogs på tio år till kronan, men redan efter fem år — 1761 — återlämnades godset till den

posthumt födde sonen Magnus Fredrik. Denna strafflindring kan möjligen förklaras av att Magnus Fredriks mor, Eric Brahes andra hustru Christina Charlotta Piper, gifte om sig med den inflytelserike Ulrik Scheffer, minister och ambassadör, sedermera riksråd. Han hade ingått i kommissionen som utfärdat dödsdomen. Bevekelsegrunden för Christina Charlottas andra giftermål får väl anses vara att rädda Rydboholm åt sin son. Sedan den äldre halybroderu Per dött 25 år gammal 1771, ärvde Magnus Fredrik även Skokloster.

Greve Magnus E^{son} Brahe blev redan som 22-åring en av rikets herrar. Han respekterade sin konung som symbol för fosterlandet men ställde sig ofta kritisk mot Gustav III som människa. På 1780-talet och i synnerhet efter Förenings- och säkerhetsakten 1789 (som väsentligt ökade kungens makt) anslöt Brahe sig till oppositionen. Detta hindrade inte kungen från att på sitt dödsläger kalla honom till sig, varvid en försoning kom till stånd. En gravyr (Picardi) i en fönstersmyg in till Rydboholmsbiblioteket visar, hur Gustav III dör i Magnus Fredrik Brahes armar. Hans insatser för kung och fosterland var därmed inte till ända. Vid den stormiga riksdagen i Norrköping 1800 (myntrealisationsplanen) hade han den föga tacksamma posten som lantmarskalk. I maj 1811 skickades han som ambassadör en mission speciale till franska hovet. Under perioden 1813—1818 var han t.f. kansler vid Uppsala Akademi och gav i strid mot konsistoriets förslag Erik Gustaf Geijer förord till professuren i historia (1817). Magnus Fredrik Brahe avled den 12 december 1826, jordfästes den 19 i Klara kyrka i närvaro av kung och kronprins — kyrkoherden F. M. Fransén höll griftetalet — samt gravsattes bland sina fäder i Braheska gravkoret i Östra Ryds kyrka.

Den unge greve Magnus Brahe förmäldes 1779 på Stockholms slott med hovfröken friherrinnan Ulrika Catharina Koskull. I äktenskapet föddes sju barn, av vilka bara den sistfödde, Magnus, nådde myndig ålder. Alla de andra sex var döda år 1805, när Ulrika Catharina gick bort, 46 år gammal.

Följande år trädde Magnus Fredrik i brudstol för andra gången, nu på Claestorp i Östra Vingåker. Bruden var första hustruns brorsdotter hovfröken friherrinnan Aurore Vilhelmina Koskull. Hon skänkte honom fyra jämförelsevis livskraftiga barn, av vilka sonen Nils Fredrik så småningom (efter halvbrodern Magnus' död) ärvde Rydboholm. Med dennes son Magnus Per utslöcknade ätten 1930.

Den yttre ramen av excellensen Magnus Brahes levnad avslöjar inte mycket om "den ädle", som "lefde — i den vises lugn" och skapade en av Sveriges skönaste parker i den engelska landskapsstilen. Veterligen har han inte haft hjälp av någon 'landscape-gardener' vid planeringen av parken. (Kartor och godsräkenskaper från den aktuella tiden, 1770—1840-talet, saknas oturligt nog i det annars minutöst förda och bevarade Rydboholmsarkivet i R.A. och på Rydboholm.) Brahe tillhörde av allt att döma de sanna amatörernas skara. Brevet till sonen röjer honom som en för sin tid och ställning anspråkslös och överraskande 'modern' människa. Han var enligt samtida omdömen en mångsidigt bildad hedersman, angenäm i sitt sätt att vara och därför avhållen av alla. En fridens man återvände han från sina uppdrag i offentlighetens ljus med iver till hemmet, det älskade Rydboholm, naturen och böckerna. Anna Brahe berättar i sina Anteckningar (nov. 1910, R.A.), hur han under sin ambassadresa "till Kungens af Rom dop" i Paris inköpte ett rött siden "med hvita och gröna faconer" till möblemanget i hörnsalongen.

Redan tidigt väcktes Brahes kulturella intressen. Sommaren efter studentexamen i Uppsala 1773 begynte "unge greve Magnus Brahe" en resa på kontinenten, som med halvårslånga vistelser vid olika universitet kom att sträcka sig över tre år. Förmyndaren "Presidenten vid Svea hofrätt Herr Baron Johan Rosir" samt styvfadern "Riksrådet Grefve Ullric Scheffer" anmodade därvid kaptenen vid Dalregementet Edward Gyldenstolpe att åtfölja unge greven och hans adjutant Wetterquist. På Rydboholm förvaras "Gyldenstolpes journal över Magnus Brahes utländska resa". Av den inhämtas, att resans första utländska mål var familjeegen domen Spiker på Rügen. Därifrån gick färden genom Tyskland: Hamburg, Hannover, Göttingen (vinteruppehåll vid universitetet), Cassel, Lützen, Meissen, Dresden, Potsdam, Berlin och Prag i Böhmen. Till Strasburg anlände man 28 november 1774 och stannade över vintern. Därefter besöktes en rad berömda platser i Italien. Den 7 maj 1775 kom sällskapet till Insbruck. Sista resmålet blev Frankrike: Marseille, Toulon, Reims, Paris, St. Denis.

Den unge svenske ädlingen med sällskap uppvaktade arvprinsar, hertigar och lantgrevar och "blefwe wij med största ynnest emottagna". Konstgallerier, modellhus och naturaliekabinett öppnades för de långväga resenärerna, och trädgårdar "wistes" dem. Hos lantgreven av Hessen gjorde de en utflykt till ett lustslott (Wilhelmshöhe?) "hwarest Chinesiske huset jämte grottan upväckte vår upmärksamhet". I samma park omtalas en "högd belägen i den ängelska promenaden". Trädgårdarnas tekniska finesser imponerade på ungherrarna: "Wid Weisenstein besågo wij den Romerska bygnaden som Landtgreffwen uprest och hwars högsta spitz beprydes af en hercules i hwars ben en karl får rum och hwilken bygnad tjenar till reservoir för alla de wattenfall som härifrån störtas ned igenom flera basenger ända till trädgården i Cassel och under vägen dit meddelar watten till en af de wackrasse wattenkonster som finnes i Europa, då den drifwer wattnet till 150 fots högd". Von Knobelsdorffs anläggning i Potsdam för Fredrik den store, sommarresidenset Sanssouci, var då ännu ganska nytt och ett givet turistmål: "Den 7 augusti togo wij slottet i Potsdam samt målaregalleriet i Sanssouci i ögnasigte ——— Samma dag besågo wij det nya slottet wid Sanssouci ——— Wij besökte jämwäl et skönt chinesisckt tempel, samt byggnader wid Bellvedere." Inte allt föll svenskarna på läppen: "Den 3 october i Fontainbleau hwarest hans Franska majest. jämte dess famillie då roade sig med jagt. Fontainbleau har en will belägenhet ibland berg och klippor omgifwit af mycket skog. Lustslottet är ej af synnerlig bygnad; det hafwer framför sig en stor wattendam". Detta kan tolkas som att den engelska parken vid Fontainebleau då ännu inte tagit form.

Greve Magnus återvände från sin långa studiereisa laddad med intryck. Konst, antikviteter ("romerska" byggnader), lustslott och trädgårdar var det som drog honom och hans följeslagare till sig på varje ny plats i en tid, då "englische Anlagen" var något verkligt à la mode. Praktiskt taget alla mer betydande 'moderna' trädgårdar besöktes. Under denna resa inköpte Brahe de första böckerna till det bibliotek, som han senare inredde åt sig på Rydboholm i gustavianskt grått och blått. De 4 000 originalbanden — mest fransk 1700-talslitteratur — kan fortfarande härledas i huvudkatalogen, skriven med hans vackra och lättlästa piktur. (En tilltagande gikt gjorde med åren stilen mera svårläst).

Här i biblioteket finner man de direkta förebilderna och incitamenten till Rydboholmsparkens accessoarer av olika genrer. Brahe införskaffade tyd-

ligen det mesta av tillgänglig litteratur över trädgårdsanläggning. En tidig bok, tryckt i Paris 1775, bär den inte alltför upplysande titeln "Sur la Formation des jardins par l'Auteur des Considérations sur le Jardinage". C.C.L. Hirschfelds "Théorie de L'Art des jardins" (Leipzig 1783) finns i fem digra band innehållande råd och regler i text och bild. Här kan man bl.a. inhämta, hur man lämpligen grupperar 2-3-4-5-6-7-8 träd:

"Cinq arbres peuvent se grouper:"

Den verkliga guldgruvan att ösa idéer ur var nog "Idéemagazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und Für Besitzer von Landgütern, Gärten und ländliche Gegenden, sowohl mit geringem als auch grossem Geldaufwand nach den originellsten Englischen, Gothischen, Sinesischen Geschmacksmanieren zu verschöneren und zu veredeln" under Aufsicht von Johann Gottfried Grohmann, Leipzig 1779. Här och där mellan sidorna hittar man Magnus Fredriks "bokmärken", avrivna bitar av brev (engelska), markerande någon realiserbar detalj, broar med konstfulla räcken t.ex. Barkhyddor förekommer i flera utföranden och kan ha varit förebildande för det åttkantiga barkklädda lusthus, som låg vid tjärnen långt inne i parken.

Flera uppslag syns Brahe ha fått ur J. Ch. Kraffts "Plan des plus beaux jardins pittoresques de France, d'Angleterre et d'Allemagne, et des edifices, monumens, fabriques, etc. qui concourent à leur embellissement, dans tous les genres d'architecture, tels que chinois, égyptien, anglois, arabe, moresque, etc. Dedicated to Architects and lovers of the Arts" (Paris 1809). Här finns talrika exempel på kinesiska paviljonger med klockbärande drakar på taken, gotiska tempel och timrade eremitage.

Litteratur för nyttoträdgården saknas heller inte i excellensens bibliotek: "Conference-Råd, Esaias Fleischers Trädgårds-Bok i öfversättning" (Lund 1795) ger bl.a. råd om hur man lyckas med purjolöks- och kålodling. I ett sankt parti sydväst om slottet spåras ännu humlegården, som var så väsentlig för godsets ölberedning.

Piranesis etsningar i stora folianter med den intensiva svärtan i lövmassorna runt antikens arkitek-

turfragment måste ha verkat inspirerande för en parkdanare i den begynnande romantikens dagar. Brahes umgänge med kungahuset bidrog säkerligen också till att stimulera lusten att omforma Roslagsnaturen till "la belle nature champêtre" enligt "le goût moderne". På Rosersberg — som Brahe enligt breven ofta besökte — började hertig Karl (XIII) redan på 1770-talet utforma sin nya "jardin à l'anglaise" både öster om slottet och senare västerut på den gamla Oxenstiernska djurgårdens mark. Även han studerade ivrigt de nya strömningarna, som från 1750-talet inte minst i Frankrike avsatte märkliga fantasiens världslandskap. Kungliga Bibliotekets exemplar av "Idéemagazin" är märkt "Rosersbergs Bibliothek". — Hertigen, som var en svärmisk och entusiastisk natur, gick till verket med grandiosa planer, vilka dock oftast måste omprövas och prutas av trivialt ekonomiska skäl. En engelsk park tålde ju också prutningar och besparingar på ett helt annat sätt än de föregående epokenas monumentala anläggningar. En annan historia är, att hertig Karl inte sällan visade sig sakna måttan och "du goût". — Ett exempel var jägarbostället i skepnad av en "antik Grafvård i den stränga romerska stilen" med ingångsorden "Mors omnia aequat".

Måtta och smak är däremot något som i hög grad kännetecknar Brahes uppfattning om hur en naturpark borde se ut. Han verkar ha studerat källorna grundligare än de flesta i sin samtid. Hirschfeld behandlar i "Théorie de l'Art des Jardins" ambitiöst både trädgårdshistoria "Origine des jardins coup d'œil jetté sur les jardins anciens et modernes" och trädgårdsfilosofi "De l'art des jardins, considéré comme un des beaux-arts". Han utreder parkanläggandets lokala och klimatologiska förutsättningar: "Jardins relatifs aux Climats, aux Sites, au caractère des Cantons, aux saisons" etc. I andra bandet avhandlas under olika kapitel Des Arbres, Des Fleurs, Des Gazons, Des Eaux. Tredje bandet presenterar den nya smakens accessoarer: "Des Temples, Grottes, Hermitages, Chapelles & Ruines, Ponts & Portes, Des Statues, Monumentes & Inscriptions". Mängden av amatörer bland trädgårdsanläggarna i detta land torde ha nöjt sig med att inhämta råd i just detta stycke. Det gällde handfasta anordningar, som gav snabba resultat. Att vänta på att nyplanterade träd, om än av aldrig så romantisk art, skulle växa till de dimensioner, som lövsogarna på Hirschfelds bilder visar, föreföll alltför tröstlöst och ovisst.

På Rydboholm fanns emellertid en trädplante-

ringtradition, som Magnus Fredrik Brahe gärna tog upp. Nordväst om slottet stod sedan 1500-talet två ekar, som den unge Gustav Vasa planterat, när greve Per Brahe var drots. Stenen, som berättar om denna Gudi och riket behageliga gärning — ekar behövdes i riklig mängd för skeppsbyggen — står ännu vid den enda kvarvarande numera ganska skröpliga ekens fot. När Karl XIV Johan vid ett besök på Rydboholm 1834 fortsatte den kungliga ekplanteringsseden genom att placera fyra ekar i formträdgårdens fond, då var redan vasacken ensam vorden av inskriften på minnesstenen att döma: "Den i grannskapet warande ek planterad för 300 år sedan af Konung Gustaf I stod ännu väl behållen". Karl Johan visste tydligen inte, hur stora ekar blir i Norden; han planterade dem för tätt, varför de två bakre dels blev förkrympta i sitt norrläge, dels hindrade de främres normala tillväxt. Efter svåra överväganden borttogs slutligen — under Wilhelm von Essens tid — de två mindre. Eken — den konungliga — har blivit ett signaturträd för Rydboholm och Vasaätten. När Carl Milles skulle skära Vasastatyn för Nordiska Museet, hämtades eken från Rydboholms marker.

Närmast det gamla 1500-talsslottet, som excellensen satte "i fullkomligt godt stånd både in- och utvändigt" (Gjörwell, Brevväxling, 5 1807), lades symmetriska gräsparterrer och drogs snörräta lindalléer däremellan och bort till Ryds kyrka. Den gamla vallgraven rensades och blev kanaler nedanför de allvarliga slottsfasaderna och runt en absidformad gräsparterr väster därom. I söder öppnar sig borggården alltjämt, och terrängen sänker sig i låga terrasser mot Kyrkfjärden med Bolognas luftburne Mercurius, hemförd från Prag på 1600-talet, som graciöst blickfång. Ur 36 urnor av Näfvevarns produktion prunkade då som nu ymniga blomster på terrasser och muravsatser.

I orangeriet väster om tillfartsallén övervintrade Rydboholms mera exotiska växter. Anna Brahe skrev 1910 i en tyvärr aldrig slutförd gårdsbeskrivning, att "den jättelika palmen som mästare Landsberg fostrat är död, den öfverlefde ej länge den gamle trotjenaren som i 50 år vårdat de gamla 90 åriga persikoträden och de nästan lika gamla mullbärsträden (som ännu alla år gläder oss med sin frukt) och mycket annat af gångna tiders trädgårdsväxter. — En specialité lär förr ha varit fuchsiaträd med små blommor samt Heliotropeträd". Mullbärsträden, vars bär kokades till en utsökt kompott, dukade under för andra världskrigets vargavintrar. Eldningen

med ved, som man då var hänvisad till, förmådde inte hålla den nödvändiga orangerivärmen under nätterna.

Magnus Fredrik Brahe var livligt intresserad av odling i "Drifverier". Med hans vackra handstil finns på Rydboholm en nedtecknad "Beskrifning om sättet att plantera och sköta Persikor uti Kast". Därav läres, att "gropen som vid höga väggen för hvarje träd gräfvdes, bör vara så djup, att sedan jorden är öfver roten kastad är den samma 6 a 7 tum under jordbrynen. Distancen mellan hvar träd bör vara minst 5 alnar, väl preparerad jord af mylla, spånjord, ler, sand, och kalk, sammanbrunnen och blandad, är den rätta jordmån hvaruti träden böra planteras... Till grenarnes bindning nyttjas bastrep som bör vara miuckt at det ej sårar barcken. Vill man måla den väggen svart, hvaremot träden stå, bidrager mycket till värmens förökande." Beskrifning och gödsling — "den götsel som därtill är tienligast, är efter Hästar starkt strö och garfwarebark" — måste göras med omsorg liksom vädring — "värmens uti kasten bör ej få stiga öfver 30 grader" — och täckning av fönstren med halmmattor och brädluckor på vintern. Viktig var givetvis också vattningen, "hvilket äfven bör skie med i vatten doppad stor quast hvarmed grenarne stänkas såsom ett rägn." Persikokörden kunde vara imponerande: "ser man ej sällan ett frodigt träd producera till 300 persikor på en gång." Rydboholm lär ha haft 7—8 kaster med 3—4 träd i varje.

Ett åttkantigt kinesiskt lusthus, "Glorietten" (Gloriette = franskans ord för lusthus) med drakhuvuden på takets hörmsnibbar uppfördes öster om slottet vid stranden nedanför Vasatornet. Man håller Brahe räkning för att han inte lät den lilla läckra byggnaden stå som en överraskning "l'inattendu" bland höga barrträd inne i naturparken. Att vara en morgontimmarnas sjöpaviljong klädde förvisso Glorietten långt bättre. Dimmorna från fjärden och skuggan under större delen av dagen for emellertid mycket illa med Glorietten, och Wilhelm von Essen lät den bli fondlusthus i formträdgården nordväst om slottet — också det en tilltalande placering. Interiören hade förr vinlövsklädda spaljeer målade på väggarna. Möblemanget utgjordes av en äkta kinesisk bambumöbel. I Anna Brahes beskrivning av stora salongen eller "Billarden" uppe i slottets andra våning läses: "Det blå och hvita rörstrands thébordet i fönstret lär förr ha stått i Glorietten". De kinesiska tecknen, som är målade på hörnbrädorna, utplånas alltmer, och det mesta av bottenfärgen flagnar, men en renovering är förestående. Glorietten

kan än en gång leva upp till skimret och härlighe-
ten kring sitt namn.

Innan den egentliga engelska parken tar vid, stod
förr i slutet av "Suckarnas allé" ett ekotempel, en
rektangulär byggnad med öppen gavel uppburen
av kolonner. Ett par breda trappsteg ledde upp,
och runt de tre väggarna fanns bänkar.

Terrängen på den breda halvön mellan Stora Vär-
tan och Kyrkfjärden erbjöd i sig själv utomordent-
liga förutsättningar för en storslagen landskapsträd-
gård med sina markerade nivåkontraster och sin rör-
liga strandlinje. En slingrande bäck livade förr den
norra delen men är nu uttorkad utom under vårf-
flodsveckorna. Det var ett område av anse-
liga mått som Brahe lade ut till naturpark: över 90 tunn-
land. Promenadvägarnas sammanlagda längd sägs
vara en mil!

Trädbeståndet i parken domineras av lövträd:
lind, alm, bok, ek, björk, lönn och en och annan
hästkastanj. De tallösa unga askar, som nu hotar att
kväva varje öppning — den södra strandlinjen t.ex.
— har synbarligen inga äldre släktingar inom park-
området. De utgallrades under föregående ägarge-
neration, och deras plats har nu intagits av mycket
svårhanterligt asksly. En graciös hängask glöder all-
jämt vandraren, som slår sig ner på bänken där-
under. Genom åren har den behållit sina ytterst
måttliga dimensioner. Bokarna sägs ha kommit till
Rydboholm varje gång en Brahe hemfört sin brud
från Skåne. De sydliga träden tycks undantagslöst
trivas och föröka sig alldeles ypperligt i roslagsmyl-
lan. I bokdungarnas dunkel har askslyet hejdat sin
frammarsch. Med dagens bristande personella re-
surser för parkvård i tankarna måste man anse bok-
skogen vara jämförelsevis lättskött. Granarna när
numera urskogsformat, men flera har under se-
naste år avverkats på grund av röta. Dekorativa
rödstartiga vargtallar finns i glesa bestånd på
flera håll i parken. De öppna gräsplanerna omra-
mas av syren-, slån- och hasselbuskage. Hasseln
har här liksom på många andra håll i Uppland bli-
vit en svårbemästrad vegetation.

"Ingen vårpark susar legender,
krönikeknittel som edra stränder,
Rydboholm och Penningby."

Så sjöng Karlfeldt med hänförelse 1918 — och
då fanns ändå inte alla näktergalarna som nu sedan
ett par decennier häckar i parken, flera för varje år.

Alla vi besökare i lustparken möts av Wilhelm

von Essens generösa rimmade bruksanvisning, som
börjar: "Välkommen var i åldrig park" och slutar
med en stilla vädjan om att "skona det som annans
är, akta allt som minnen bär". Den siste Brahe,
Magnus Per B., som dog 1930 och lämnade Rydbo-
holm i arv till sin systerson W. von Essen, bestäm-
de i sitt testamente, att parken skulle i framtiden
vara öppen för allmänheten. Det hade den varit re-
dan under hans egen tid. I Nordisk familjebok från
1916 står om Rydboholm bl.a.: "Den af excell. M.
F. Brahe anlagda engelska parken är såväl genom
ställets natur som genom smak i anläggningen och
utmärkt värd en af de härligaste platserna i Stock-
holms omnejd och besöktes därför mycket af lust-
resande Stockholmsbor". Då gick om somrarna ång-
fartyg — "Lärkan" och sedan "Konung Gustaf Wa-
sa" — i flera dagliga turer mellan Stockholm och
Rydboholm. Man angjorde parkbryggan och vänt-
hallen i närheten av Helsund, och de lustresande
började promenaden i parkens sydvästra del. Den
bilburna allmänheten idag startar oftast vandringen
i den nordöstra delen.

Den djupa grönskan sluter sig genast över vand-
raren i nästan urskogsliknande yppighet. Ur sam-
ma rot skjuter 15—20 raka almar mot höjden. På
ett ställe står tio väldiga parklindar i ring runt ett
bord av en grov stam. De var ursprungligen elva
och symboliserade apostlarna — Judas fick aldrig
vara med här. Apostlatråd eller apostlastubbar var
ett inte ovanligt arrangemang i den sentimentala
trädgården. Härifrån öppnade sig förr ett utsikts-
perspektiv genom hela parken mot vattnet, kallat
"Abelins utsikt". Den kände trädgårdsmannen för-
ordade vid ett besök upptagningen av utsiktsgatan
för att bryta slutenheten i skogens pelarsal. Här och
där finns ännu bänkar med empirens linjer i be-
håll och erbjuder ståndsmässiga "hwilställen". Bro-
arna över bäcken får man tänka sig ha varit utrus-
tade med dekorativa räcken.

På vår fortsatta vandring mot sydväst skymtar
vi snart på vägens vänstra sida en byggnad av det
mera ovanliga slaget, parkstugan kallad. Det är
närmast ett eremitage, uppfört i stavkonstruktion
med inåtstuttande väggar, högt sadeltak och spröj-
sade triangelfönster i de spetsiga vinklarna. Typen
benämnes stundom i litteraturen 'norska hus'. Stav-
konstruktionen är däremot inte känd från något
annat samtida eremitage. På baksidan är en volu-
minös ugn med skorsten murad mot en bergvägg.
I en av Fredrik Bloms skissböcker (Konstakad.)
finns en tuschskiss av parkstugan, daterad 1827.

Fig. 1. Fredrik Bloms skiss av parkhyddan visar hur tuktad parkterrängen var för 150 år sedan. — In one of several sketchbooks by Fredrik Blom (Swedish architect, 1781—1953) you can find this drawing of how welladjusted the grounds were 150 years ago.

Av den framgår, att stugan haft stråtak och varit omgiven av en sandplan, grusgångar och tuktade gräsmattor med låga buskar under de höga träden. Om eremithyddan — vars inre har fragment av gammalrosa papptapet med grå och vit stänkmålning kvar — någonsin hyst en eremit är inte bekant. För 50 år sedan bodde emellertid siste parkvakten under Brahes tid, Landin, året runt i hyddan och sålde sommartid kaffe, lemonad och "tjong" till lustvandrande stockholmare. På grund av sitt långa yviga skägg uppfattades han av traktens barn som jultomten själv. Den följande vakten Lindboms hustru fortsatte sommarserveringen ännu under 30-talet.

Längre fram längs vägen hittar vi en nästan cirkelformad stengrund. Där stod tills för något decennium sedan ett åttkantigt helt barkklätt lusthus med smårutade fönster och bänkar runt de figur- och blomstermålade väggarna. Strax söder därom gick en lång välvd bro med vitmålade grenräcken över den lilla tjärn, som ännu blänker genom den snåriga vegetationen. Vid brofästet på andra sidan ställdes varje vår ut en träfigur, som övervintrat i barklusthuset. I folkmun kallades den 'fiskargubben' väl på grund av det metspö, som sattes i hans uppåtsträckta händer. I själva verket är figuren —

den står där ännu om man letar — en sittande munk, inte oskickligt skuren av kusken Andersson för ett 80-tal år sedan. Förebilden är St. Martin-skulpturen (ca 1430) vid sidoaltaret i Ryds kyrka. Ett exempel på hur parken långt efter Magnus Fredriks tid sysselsatt sina ägares fantasi och tillförts nya accessoarer. Ett annat är den gula iskällaren i schweizerstil i parkens norra del.

Vi möter snart den större väg, som delvis går genom parken, delvis i dess norra kant. Den var länge Bogesundslandets snabbförbindelse med Stockholm och barnens väg till skolan vid Ryd. Vi korsar vägen, lämnar den ljusa tallskogen och kommer ner i en lövkuggig dal. Två bänkar bjuder till vila och meditation inför den stora minnessten, som excellensen lät resa över sin avhållna första hustru: "Åt Dygden Fägringen Behagen och Minnet af en älskad maka". Vårdens allmänna nyklassicistiska drag med den sörjande kvinnogestalten i tunna draperier kan ha hämtats ur t.ex. 'Idéemagazin'. Bronsmedaljongen med Ulrika Catharinas porträtt är utförd av J. N. Byström. I ampeln, som hänger i monumentets nedre bredare del, tändes minnets offereld. Platsen inger en ännu de lugubra stämningar,

Fig. 2. Parkstugan eller parkhyddan, ett erimitage i stavkonstruktion. — The hermitage in staff-construction.

som så älskades av människorna under den känslsamma tidsåldern.

Stigen går vidare över en bro till en fordom vattnomfluten holme. Fridlysningsen som gäller för området respekteras alltför sällan numera. Det raprade rosa minnestemplet ute på klippan uppfördes under början av 1820-talet i en mycket säregen blandning av empir och gotik. De grå rustiktedjorna av trä i hörnen talar med Fredrik Bloms tunga. Men spetsbågefönstren och bågfrisen, som avskiljer den attikaliknande övre delen är ett för Blom vid den tiden främmande formspråk. Det spetsiga sadeltaket, som inte tycks räcka till, kan måhända ses som täckande mittskeppet i en basilikal byggnad. C. C. Gjörwell har nämnts som arkitekt — dock inte i familjetraditionen. Litteraturen, särskilt Krafft, uppvisar en rad gotiska tempelformer men ingen i denna blandform. För Blom som trolig arkitekt talar dels skissen av parkstugan från 1827, dels det faktum, att han på 1820-talet ritade fasaden till den gamla strandorgeln i Ryds kyrka, bekostad av Brahe.

Templet skall enligt traderade berättelser vara

uppfört till minnet av en drunknad Braheyngring. Den ende unge Brahe, som enligt ättartavlorna drunknat, var Pehr Carl Brahe. Han omkom som 15-årig student vid Flottsunds färja — år 1679! Så var romantikens väsen: man sörjde för sorgens egen skull. En annan variant av traditionen berättar om två små barn, som drunknat i djupet nedanför klippan. Den dödsmask, som tidigare förvarades i templet, föreställer emellertid inte ett barn. Masken och de vackra empirtaburettarna flyttades därifrån efter ett pietetslöst inbrott häromåret.

Vi återvänder till den större vägen mot Helsund. När seklet var ungt, fanns i närheten av ångbåtsbryggan en dansbana varje sommar till bygdens förnöjelse. Transporten över sundet till Bogesundslandet sköttes av en dragfärja, som vinschades för hand ännu för 40—50 år sedan. Promenadvägen följer nu stranden i bukter och slingor. Inne i en vik står på en berghäll det verkligt humoristiska inslaget i parken: Diogenestunnan. Den grekiske filosofen Diogenes, som i sin ytterliga behovslöshet, då det gällde personlig komfort, valde en tunna som bostad — det var en av antikens mera färgstarka gestalter för en antikvurmående epok som det tidiga 1800-talet. Filosofen omtolkades till eremit, och tunnans blev hans eremitage, den ensammes boning. Men sällan har väl en 'boning' hyst mindre ensamma människor! Hit har man kommit två och två — för att beundra utsikten? Tro det! Här har man ristat sina namn i samma hjärta så att knappt en kvadratcentimeter återstår av den grå spaljelmålningen på insidan. Modellen till tunnans kan greve Magnus ha tagit ut 'Idéemagazin' — och lyckats bättre med tunnformen än förebildens "Diogenes Hütte!" Numera har tunnans fått den gamla ruttade plattformen utbytt, och med ny takbeklädnad och yttre färg tål den ännu många höst- och vårstormars angrepp. Diogenestunnor placerades företrädesvis vid stränder, förmodligen avsedda som vindskydd vid betraktandet av utsikten över blåsiga vatten. Så står "pusstunnan" vid Listonhill t.ex. En lavyr i Stockholms Stadsmuseum av A. U. Berndes visar en utsiktspild över Djurgården och inloppet med strandkanten i förgrunden. Den är betitlad "Utsigt af Stockholm; Tagen ifrån Tonneau de Diogene vid Stora Nyckelviken År 1793." Naturligtvis upptäcktes redan från början Diogenestunnornas lämplighet som 'skalkeskjul'.

Den långt utskjutande udden öster om tunnans når man genom ett vackert bokbestånd. Den sydligaste spetsen av udden har förr haft landförbindelse endast via en stensatt bro och bildade en nära nog

cirkelrund ö. I dess mitt står en kort stenkolumn, som uppbär en låg gjutjärnsskål på fot (närmast den grekiska vasformen kylix). Skålens undersida har en dekor av ifrån mitten utstrålande spetsiga blad. Urholkningen av skålen är mycket liten och grund. Är detta ett av romantikens många altaren, helgade "Åt minnet af en Vän"? Man möter dem ofta på de silkesbroderade tavlor, som förfärdigades i borgar- och högreståndshemmen av döttrar och ogifta kvinnliga släktingar. Eller är det en "Horloge de Flore" ("Pflanzenuhr"), som finns avbildad i *Idéemagazin*? Förebilden överensstämmer med Rydboholmsmonumentet i allt, så när som på kolonnens kannelyrer och soluret ovanpå skålen. Utgivaren av *Idéemagazin* refererar en M. le D. C. G. Hufelands iakttagelser, "qu'il n'est pas d'heure dans le jour qui ne voie éclore des fleurs et que c'est à cela que l'horloge de Flore doit sa naissance". ("Att det inte finns något timme på dagen som inte ser blom-

mor slå ut, och att det är i detta som blomsteruret har sitt upphov.")

Han fortsätter: "L'artiste a saisi cette idée déjà connue, pour enrichir notre magasin d'un cadran solaire, en forme de monument". En "botaniste exact observateur" bör välja ut växterna för att få den åsyftade effekten. Till sist påpekas, att denna plats inte bör skuggas av träd från södersidan. På udden — som f.ö. kallas Roparudden sedan den tid, då man kunde bli rodd över till Bogesundslandet härifrån — finns inga träd på sydspetsen. Står vi här inför de mera oförgångliga resterna av en "Horloge de Flore"?

De mjukt sluttande ljusa ängarna i den östra delen av parken hotas nu av invandrande slån, hassel och det allestädes närvarande askslyet. Grönskan är rikt varierad från ljusa björkar till mörkgröna bokar. Uppe på ett berg fanns förr en ihålig, mycket

Fig. 3. Minnestemplet på sin udde i Fågelnäsviken. Sepialavyr från omkring 1828 ur Oscar I:s målningsalbum, Bernadottesamlingen. (Kungliga slottet) — The memorial temple in a peculiar mixture of Neo-Gothic and Empire style. Sepiatinted drawing out of Oscar I's painting album, about 1828.

Fig. 4. Från Diogenestunnan har man en vacker "vue" över Kyrkfjärdens smala förbindelse med Stora Värtan. — The Diogenes-barrel near the shore of Kyrkfjärden.

grov trädstam med tak. Den vände öppningen mot vattnet och erbjöd i sitt inre en bänk för njutandet av den charmanta utsikten. Det var en pittoresk "Point de Vue" i en tid, då man helst såg naturen som en "tafla" och skogsuddarna i sjön som "coulisserne på en Theater" (Piper). Även Rosersbergsparken hade ett ihåligt träd "i hvilket den idylliska påhittigheten fastspikat en korgstol" (L. Hammar-sköld). I Kraffts "Plans des beaux jardins" finner man ett ihåligt utsiktsträd med ännu växande mindre grenar. Vid stranden nedanför utsiktsberget låg ett brunt badhus med badbrygga.

Nu är vägen inte lång till minnesobelisken över Magnus Fredrik Brahe. Den står på en av parkens högsta punkter och nås via egendomligt buktande almalléer och en 'förgård' av kortstammiga bokar. Fastän obelisken mäter mer än sju meter i höjd, är den inte lätt att hitta — tillbakadragen från 'allfärvägen' som den står. Kanske skall placeringen av värden säga oss något om människan Magnus Fred-

rik Brahe, vars 70-åriga liv ägnades "Vänskapen, Ömheten och Vålgörandet". Kanske skimtar vi förklaringen till hur en man i hans ställning kunde undgå den politiska seglatsens blindskär och behålla fyra kungars uppskattning...

Helt nära den absidformade parterren väster om slottet står på en höjd Wilhelm von Essens minnessten över sin morbror greve Magnus Per Brahe 1849—1930: "Med värn och tacksamhet". Porträttmedaljongen är utförd efter Ivar Johnssons jetong från 1924.

Det är svårt att exakt datera Rydboholmsparkens tillkomst. Man får anta, att den växt fram under en tämligen lång följd av år under det sena 1700-talet och tidigt 1800-tal. I Gjörwells Brevväxling från 1807 omtalas, hur "Hans Excel. Hr. Grefve Magnus E. Brahe — anlagt en stor Lustpark med flere Lusthus och Plantager däromkring", varav man kan sluta sig till, att parken i stort då var färdigställd.

Fig. 5. En sida ur J. G. Grohmanns Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten (Leipzig 1797), visande en "Diogenes-Hütte", måhända förbilden till Rydboholmstunnan. — A page out of J. G. Grohmann, Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten (Leipzig 1797), showing a "Diogenes-Hütte", maybe the prototype of the barrel at Rydboholm.

Trots anläggningens stora omfång tycks skötsel i forna dar ha varit exemplarisk. Ännu under siste Brahes tid slogs och kraftades hela parken vår och höst, och gångarna kantskars. Alla på godset anställda med hustrur och barn engagerades för dessa parkröjningsdagar, som hade något av fest över sig och avslutades med dans och glam vid dansbanan. Så småningom måste den noggranna vården inskränkas till tredjedelen närmast slottet. Efter kriget har som bekant personal- och lönesituationen blivit sådan, att privat parkvård i den skala det här rör sig om, är en omöjlighet.

Excellensens park har i snart två sekler förtjust och hugsvalat. Den har väckt tusende tankar och spelat på hela känsleregistret från nästan svindlande lycka till inkännande vemod. Så också i dag — men med dessa tankar och känslor blandar sig nu övertygelsen om, att stat och samhälle bör känna sitt ansvar och erbjuda hjälp med underhåll och vård av ett unikt kulturarv, som en stor allmänhet

Fig. 6. Roparudden med det förmodade blomsteruret. — A short column with a tazza of cast iron, supposed to be a flower-clock.

Horloge de Flore

Pflanzenuhr

Fig. 7. Horloge de Flore eller Pflanzenuhr, en sida ur Ideenmagazin. — Horloge de Flore or Pflanzenuhr, a page out of Ideenmagazin.

så länge fått njuta. Men *inte* en hjälp som måste betalas med ökad förslitning av ett ömtåligt material!

Till friherrinnan Louise von Essen, som vänligen ställt privata arkivalier till författarens förfogande, riktas ett varmt tack.

SUMMARY

An 18th century park and its creator

Rydboholm, the old estate 15 miles north of Stockholm City — famous as the home of the young Gustaf Vasa later elected king of Sweden — still has a beautiful landscape garden, very extensive compared with other Swedish gardens. The creator of the park was His Excellency Magnus Fredrik Brahe (1756—1826).

Already as a seventeen-year-old student M F Brahe took great interest in gardens, as we can gather from a "journal of Magnus Brahe's foreign journey", written by his private tutor and companion Gyldenstolpe during three years. They seem to have visited most of the modern gardens on the Continent, just when the Anglo-Chinois-style was really in fashion.

On this journey Brahe bought his first books for the library that he later arranged at Rydboholm, still existing with 4000 original volumes and a catalogue written by Brahe himself. Here we find the immediate incentives and prototypes for the different accessories in the Rydboholm park. In C C L Hirschfeld, "La Theorie de L'Art des Jardins" (Leipzig 1783) he could read about "Origine des jardins" and "l'art des jardins, considéré comme un des beaux-arts". The real goldmine of information seems to have been "Idéemagazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern . . ." (Leipzig 1797).

Brahe's relations to the royal family also inspired him to realize his plans for a "jardin à l'anglaise". At that time (from about 1780) Duke Karl (XIII) started a transformation of the old French garden at the royal Palace Rosersberg into a modern "Parc Anglo-Chinois" with several picturesque and romantic buildings.

Tasteful and moderate in comparison with those were Brahe's park grounds at Rydboholm. Not least the hilly Roslagcountry itself created excellent opportunities for an outstanding landscape garden, surrounded by glittering waters. M F Brahe was the true amateur gardener, not receiving assistance from any professional landscape gardener. But he made good use of literature and visual sensation.

The Rydboholm park has most of its buildings and monuments left: the Chinese summerhouse "the Gloriette", the hermitage in staff-construction, the Diogenes barrel, the Gothic-Empire temple, the marble memorials to Brahe and his first wife and so on.

For generations this park has been a very attractive and stimulating goal for excursions and walks.

In former days people went by boat from Stockholm — nowadays we come by car. The owner, Baron Erik von Essen, holds it open to everyone as his predecessors used to. Wouldn't it be reasonable that the community shared the expenses for its preservation?

Fig. 1. Prinsessan Eugénies ek. I bakgrunden Sjöflyglarna. Foto: Walter Bauer maj 1973.

Daterade träd

WALTER BAUER

Ibland kan man träffa på daterade träd, kanske försedda med en bricka eller liknande som till eftervärlden meddelar när och varför och av vem trädet ifråga planterats. För den som är road av jämföran-

de uppgifter om träds utveckling ger dessa tidsbestämda planteringar besked om tillväxt, stamomfång, kronvidd, höjd etc. i förhållande till trädets ålder.

Ett intressant exempel på en exakt daterad plantering finns i Drottningholm. F. slottsfogden, hovjägmästare Stig Hegardt, fann för någon tid sedan en karta med anteckningar i slottsgårdens arkiv. Med ledning av dessa papper sökte vi gemensamt upp den på kartan angivna platsen för att se efter hur det i verkligheten förhöll sig med ekarna.

Författaren till beskrivningen var kung Oscar II, som söndagen den 30 oktober 1881 berättar för efterkommande hur han med sin familj planterat ett antal ekar i Drottningholm. Platsen hade han själv döpt till Kungsängen. Centrala delen av denna äng är belägen ca 250 m. söder om slottet. I sydväst begränsas den av en kanal, i sydöst av ett höjdparti och i nordväst av barockträdgårdens södra lindallé.

Denna urkund kompletterar Drottningholms trädgårdshistoria under en f.ö. ganska tyst period när inte så mycket annat hänt än ett stilla vegeterande, oberört av mera påtagliga förändringar.

Så här skriver alltså den kunglige dendrologen med en vacker och lättläst handstil:

Anteckning d. 30 oktober 1881
(Söndag)

"För efterkommande"!

Ett år lägges hvetekornet ned uti jordens sköte. Ett annat år spirar det upp, skjuter ax, skördas och blifver bröd.

Ett slägte planterar. Den nästa slägtleden hvilat sig i skuggan af det fullvuxna trädet.

Hvilken glädje är större, den att så och plantera, eller den att uppskåra och njuta den lummiga löfkronans svalka?

I första ögonblicket skulle man lätt gifva ett förhastadt svar härpå. Eftertanken låter det arbetes värde och fröjd komma till sin rätt, som göres: "För efterkommande"!

Det har varit under ett lifligt erkännande häraf som jag idag uppmanat min kära hustru och mina fyra söner, samt min äldste sons hustru, att jämte mig, utföra ett planteringsarbete i Drottningholmsparken.

Vi begåfvo oss alla tillsammans vid pass klockan tu eftermiddagen ned till den emellan Södra alléen och Mälaren liggande parkäng, som hädanefter skall bära namnet *Kungs-ängen*. Det var en

klar och rätt kall dag, snön, som under Fredagens östanstorm nedyrat i sådana massor att den ej hunnit smälta, låg kvar, och marken var något frusen. Kanalerna voro isbetäckta. Det hela var en vacker vintertaffla, och både min fru och jag gladdes åt den numera rätt sällsynta lyckan att se alla våra fyra söner samtidigt omkring oss.

De vakthafvande herrarna och mina tre yngre söner banade väg genom snön. Efter följde jag med Drottningen, sedan Gustaf och Victoria, sist Hoffröknarna. Genom Ståthållaren K. R. Ströms försorg var allting beredt. Ekplantorna voro burna till de utsedda platserna, groparna grädda, jord och gödning tillredd, samt plankor utlagda för damerna öfver gräset. Allt gick derföre rätt fort. Planteringen verkställdes först af mig, derpå af Drottningen; sedan af Kronprinsen och Kronprinsessan samt de yngre sönerna. En ek planterades närmare den s.k. vaktmästareflygeln, för min icke närvarande systems räkning, af min son, Hertigen af Gotland. För de unga nyförmältes ekar hade jag med flit valt en plats sådan att deras efterkommande kunna, om de sådant önska, fortsätta planteringen vesterut på den åt detta håll rätt vidsträckt ängen. Sålunda har äfven i detta fall min tanke sväfvat till "efterkommande"!

Skola dessa ekar växa och öfver starka stammar bära rika kronor? Gud allena gifver växten, kraften och fägringen. Men, om mina barn och barnbarn, ifall himlen beskär mig sådana, njuta skugga under dessa ekars kronor, under en varm framtida sommar, må de då ock sända sina tankar tillbaka till den sen-höstdag, då de späda ekplantorna först sattes i *Kungsängens* snöhöljda mark, samt låta tankarna en stund dröja vid minnet af fader och moder, farfader och farmoder — som planterade de första stamträden der. —

Må deras verk af lyckliga "efterkommande" fortsättas! Detta hopp kröner dagens handling.

Oscar

92 år efter denna plantering jämför vi den ursprungliga planen med de nuvarande ekarna och återfinner dem alla på sina angivna platser. En del nyplanteringar har skett — så sent som i april 1973 på initiativ av ekplanterarens sonson, kung Gustaf VI Adolf, som själv var med och märkte ut de nya planteringsgroparnas läge.

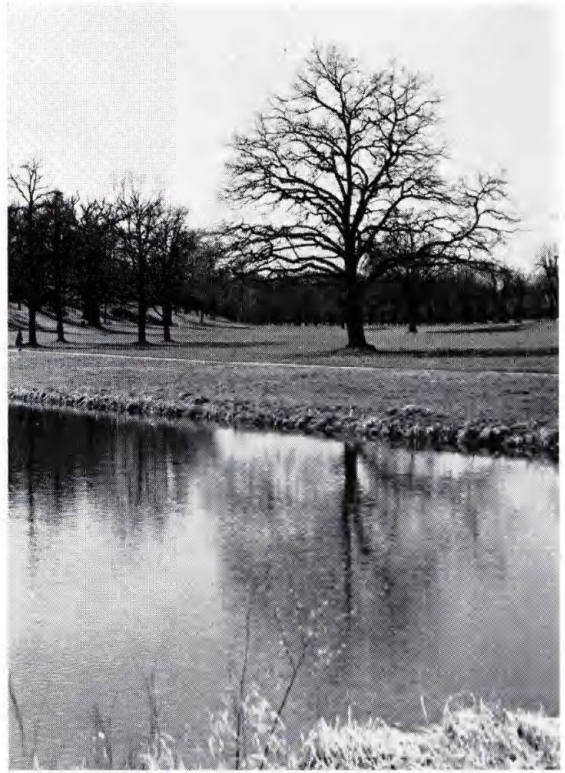

Fig. 2. Hertigen av Gotland ek. Den bäst utvecklade i samlingen. T. v. Kronprinsens och Kronprinsessans båda ekar samplanterade med tre anonyma, ungefär likvärdiga träd. Foto: Walter Bauer maj 1973.

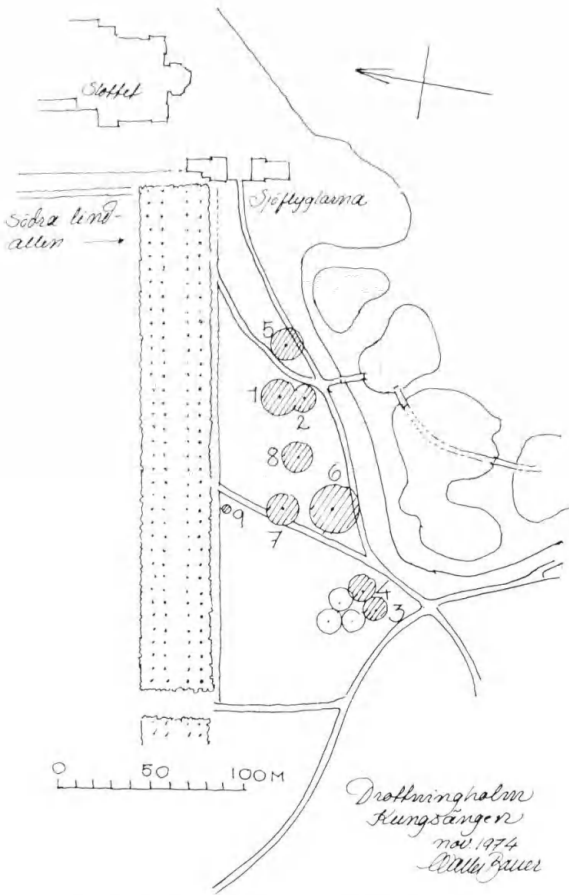

Fig. 3. De kungliga ekarna. Planen utförd av Walter Bauer efter den som upprättades den 30 oktober 1881 med tillägg av en senare planterad ek.

1. H. M. Drottningen
2. H. M. Konungen
3. H. K. H. Kronprinsen
4. H. K. H. Kronprinsessan
5. H. K. H. Prinsessan Eugénie
6. H. K. H. Hertigen av Gotland
7. H. K. H. Hertigen av Västergötland
8. H. K. H. Hertigen av Närke
9. H. M. Konung Gustaf VI Adolf 1973

Några botaniska intryck från dalafjällen

GUNNAR WISTRAND

När Linné på sin lapplandsresa sommaren 1732 gjorde sin första bekantskap med fjällen i trakterna väster om Kvikkjokk blev han närmast överväldigad av fjällfloras rikedom. "Alla de rara örter jag förr sett och fågnat mig av, gåvos här som uti miniatyr; ja dessutom så många, att jag själv fasa-de och tyckte mig få mer än jag bestyra kunde." Två år senare kom han till dalafjällen, nu i spetsen för ett sällskap på 8 (stundtals 10) personer. Besvikelsen blev stor: "Här hade man tänkt få långt flere plantas alpinas novas & raras än i de lapska fjällen, som denna ligger så mycket mer i söder, men man bedrog sig jämmerligen, man fann inte 10-delen igen av de lapska —."

Under en vecka i början av augusti sommaren 1973 företog en stor grupp från dendrologför-eningen en rad exkursioner i dalafjällen och Fæmundmarka, till en del alltså i trakter som genomvandrades av Linné på hans resa. Med utgångspunkt från Storsättra fjällhotell företogs utfärder med buss och båt till olika platser, varifrån sedan längre och kortare exkursioner och fotvandringar utgick. Jag tror nog att de flesta av deltagarna var ganska eniga med Linné i hans negativa uppfattning om floran i de trakter som besöktes. Området är intressant i många avseenden, men floran är artfattig, och dessutom bidrog den långt framskridna sommaren till att vi fick se mycket få blommande fjällväxter. I ett avseende var sällskapet erfarenheter dock helt andra än Linnés. De ensamma gårdarna på norska sidan kunde tydligen inte förse hans sällskap med livets nödtorft, utan man måste bege sig till Röros för att klara uppehållet. Några sådana bekymmer hade inte dendrologerna; de blev väl och rikligt utspisade både på svenska och norska sidan.

Jag hade förmånen att få delta i exkursionerna som botanist, och redaktören för denna årsskrift har bett mig redogöra för mina botaniska intryck från de trakter vi besökte. Tyvärr förde jag inga egentliga anteckningar under exkursionerna, och de nedanstående synpunkterna bygger dels på minnesbilder, dels på studier i den sparsamma litteraturen. Det är givet att en kort veckas exkursioner inte kan ge någon grundligare kännedom om ett så pass

stort område, helst som mycken tid gick åt för resorna med buss och båt. Några direkta nyheter har jag knappast att komma med. De områden jag lyckades få en viss kännedom om är följande: 1. Fulufjället i omgivningarna av Njupeskar, 2. Nipfjället och de lågalpina hedarna fram emot Stadjans västsida, 3. Omgivningarna av Sylens gård vid Grövelsjöns nordände (på norskt område), 4. Stränderna av Stora Olån och Grövlan från Storsättern ett par km. västerut. Mer flyktiga iakttagelser kunde jag göra vid Gördalen och vid Engerdal. För många år sedan har jag också varit uppe på Långfjället och på Stadjans toppkam, men minnesbilderna från dessa fjäll är oklara.

*

Ett förhållande som vi nu har rätt väl klart för oss men som Linné och hans samtid inte hade någon uppfattning om är sambandet mellan berggrundens beskaffenhet och floras sammansättning. Det armod som utmärker floran i övre Dalarna och angränsande trakter i Norge (Fæmundmarka) och Härjedalen (Rogenområdet) beror i första hand på geologiska förhållanden. Dalasandstenen i Fulufjället liksom kvartsiterna i Långfjället och Nipfjället — Stadjan ger på grund av sin hårdhet och kalkfattigdom ett synnerligen magert substrat för växtligheten. Hela området har m.a.o. en utpräglat oligotrof prägel. Kalkförande bergarter och därmed eutrofare förhållanden finns endast i Härjedalarna och Hällsjövåla (norr om Långfjället), alltså i fjäll som icke berördes av våra exkursioner. Klimatet är ett ganska utpräglat fastlandsklimat och humiditeten låg. Sådana företeelser som jordflytning förekommer sparsamt, och bäckar ser man sällan ovanför skogsgränsen, bl.a. beroende på att perenna snöfält saknas.

I dalafjällen har björkskogsbältet ringa utsträckning. På grund av omfattande blockmarker är förhållandena i viss mån maskerade, men på Stadjans västsida kan man tydligt se att barrskogsgränsen ligger endast några 10-tal meter lägre än björkskogsgränsen. I samma sluttning kan man också se enstaka granar och småtallar ett gott stycke upp på kalfjället, en företeelse som brukar utmärka iso-

lerade östliga fjäll. Av barrträden dominerar tallen på de flesta marker, men i någorlunda branta sluttningar finns rätt mycket gran, och där den finns bildar den ofta barrskogsgränsen. Denna gräns är i så fall väl markerad, men där gran saknas blir gränsen mycket oskarp och tallarna tunnas ut successivt. Vid Grövelsjön finns knappast någon sluten barrskog alls, och på norska sidan föreföll björkbältets omfång att variera mycket från fjäll till fjäll (så långt man kunde se genom bussfönstret).

Skogarna är i stor utsträckning av torr ristyp och det finns gott om lavar. Speciellt fönsterlaven (*Cladonia alpestris*) har stor utbredning såväl i skogen som på kalfjället; den utnyttjas ju också affärsmässigt i dessa trakter, den säljs och exporteras för att användas i dekorativt syfte. I de lapska fjällen spelar den en långt mindre roll. En annan art som är karakteristisk för de högre skogstrakterna i Dalarna är den vanliga ljungen (*Calluna vulgaris*). På sandstensfjällen (Fulu- och Transtrandsfjällen) går den även upp på kalfjället och bildar en lågalpin *Calluna*-hed. Sådan hed saknas helt i den lapska delen av fjällkedjan, men jag har sett den på ett par östliga lågfjäll i Arvidsjaurs socken. Ett egendommeligt växtsambälle eller kanske snarare en mosaik av två samhällen såg jag vid Sylen. Det bestod av små ytor med *Calluna*-hed omväxlande med fläckar av björnmossa (*Polytrichum* sp.). Glest strödda över det hela växte små enbuskar men just inga andra arter.

Skogar av örtrika typer har jag sett mycket litet av. Ängsbjörkskogar är uppenbarligen sällsynta, men enligt Samuelsson (1916) finns på många ställen i övre Dalarna granlundar och grankälar, som kan vara mycket artrika. Den enda skog av detta slag vi gjorde bekantskap med var granurskogen nedanför Njupeskar, som dock inte föreföll påfallande artrik. Bland högorter dominerade lundbräken (*Dryopteris assimilis*), men vid vår snabba genomvandring såg vi också majbräken (*Athyrium filix-femina*) och fjälltolta (*Lactuca alpina*), troligtvis missade vi en hel del. Ganska örtrika och i synnerhet gräsrika är också stränderna av Olån och Grövlan, men vad man främst lägger märke till här är frånvaron av en lång rad av de arter man är van att se på motsvarande lokaler i det lapska fjällområdet. En eller annan art kan naturligtvis ha förbisetts, men i alla händelser är det en oerhörd skillnad i frekvens, när det gäller t.ex. nedanstående arter: ullvide (*Salix lanata*), stormhatt (*Aconitum septentrionale*), smörbollar (*Trollius europaeus*), lundstjärnblomma (*Stel-*

laria nemorum), fjällruta (*Thalictrum alpinum*), vårfingerört (*Potentilla Crantzii*), vissa daggläpor (*Alchemilla murbeckiana*, *A. Wichurae*), fjällvedel (*Astragalus alpinus*) och åtskilliga andra. Alla dessa kan man hitta i stor mängd vid nästan varje bäck i det lapska fjällskogsområdet, men här syntes de inte till. Förmodligen är de mer eller mindre kalkgynnade, vilket kan förklara deras frånvaro. Däremot anträffades humleblomster (*Geum rivale*), en art som i Lappland är tydligt kalkgynnad men som här tycks vara närmast indifferent i förhållande till kalkfaktor. Vidare sågs t.ex. kvanne (*Angelica archangelica*), tolt (*Lactuca alpina*), Kung Karls spira (*Pedicularis sceptrum carolinum*), och norsknoppa (*Gnaphalium norvegicum*), vilka alltså tycks nöja sig med en tämligen mager miljö. När man kommer mot utkanterna av området, dyker de kalkgynnade arterna upp undan för undan. Vid Gördalen sågs sålunda stormhatt och lundstjärnblomma, vid Engerdal stormhatt och dessutom finstarr (*Carex capillaris*) och dvärglumner (*Selaginella selaginoides*).

En växtgeografiskt intressant art som vi såg vid Olån är jordranunkel (*Ranunculus hyperboreus*). Den hör till de s.k. bicentriska arterna, dvs. den har ett sydligt och ett nordligt utbredningsområde i Skandinavien. I Sverige omfattar det sydliga området västra Dalarna, Härjedalen och delar av Jämtland, det nordliga norra Norrbotten samt Pite, Lule och Torne lappmarker. De bicentriska arterna anses ha överlevt sista istiden i Skandinavien, och det är tänkbart att även jordranunkeln gjort så. Den är emellertid långt mindre bunden till fjällkedjan än övriga arter inom gruppen.

När man står t.ex. vid Sylen, nära nordänden av Grövelsjön, och ser sig om på de fjäll som omger gården på alla sidor, fäster man sig vid deras egendomliga färg; den skulle närmast kunna betecknas som blekt ärggrön. Färgen beror på att fjällen i stor utsträckning kläds av väldiga blockhav, där blocken är övervuxna med en speciell sorts lav, nämligen kartlav (*Rhizocarpon geographicum*). Men även de blockfria fjällhedarna får en ljus färg av andra lavar (främst *Cladonia silvatica* och *alpestris*).

Kalfjället gjorde jag egentligen endast bekantskap med under vandringen från Nipfjället fram emot Städjan, och här är vegetationen synnerligen enformig. Inga ängar eller videsnår tycks förekomma, utan hedar av olika slag är helt dominerande. Dessa hedar är till en del rishedar med kråkbär (*Empetrum hermaphroditum*) och de lågalpina ri-

sen ripbär (*Arctostaphylos alpina*) krypljung (*Loiseleuria procumbens*) och lappljung (*Phyllodoce coerulea*). Blåbärshed, som brukar vara vanlig i svackor med visst snöskydd vintertiden, spelar ingen större roll på grund av den flacka terrängen. Av gräshedar finns framförallt en typ med dominerande styvstarr (*Carex Bigelowii*).

Av fjällväxter sågs f.ö. fjällumner (*Lycopodium alpinum*), klynnetåg (*Juncus trifidus*), fjällfibbla (*Hieracium alpinum* coll.) och möjligen en eller annan art ytterligare. Men det var mycket man saknade, i första hand naturligtvis arter som är beroende av rinnande vatten eller långvarigt snöskydd. Men även helt anspråkslösa arter, som i Lappland kan anträffas i hedartad miljö t.o.m. på vissa kalkfattiga östliga lågfjäll, lyste med sin frånvaro; jag tänker på sådana som bågfryle (*Luzula arcuata*), axfryle (*L. spicata*), fjällgröna (*Diapensia lapponica*), fjällkattfot (*Antennaria alpina*). Att jag inte såg fjälldaggekåpan (*Alchemilla alpina*) var väl mer att anse som ett förbiseende, eftersom den enligt Dalaffloran skall finnas flerstädes i denna fjällgrupp, den växer f.ö. vid vägkanter nere vid Storsättern.

Vissa låglandsväxter går oväntat högt på Städjan och Nipfjället. Det gäller t.ex. mosippan (*Pulsatilla vernalis*), som jag tidigare sett på en nivå av c. 1100 m. på Städjans toppkam och som jag nu fann ungefär lika högt även på Nipfjället. Bergglim (*Silene rupestris*) går lika högt (sågs inte denna gång). Ekorrbar (*Maianthemum bifolium*) är sällsynt eller saknas i stora delar av det lapska fjällområdet men går upp i lågalpina bältet på vissa östliga lågfjäll, vid Njupeskar sågs den i den översta glesa björkskogen.

I Härjedalen och Jämtland, på sina håll även i Lappland, är äldre vallar och lindor ofta mycket färggranna med en rik örtflora, bestående av såväl synantropa arter som invandrare från omgivande naturliga växtsamhällen (apofyter). Den allmänna artfattigdomen i Idrefjällen — Fæmundmarka gäller även sådana växtplatser. Lindorna kring Sylen har en mycket trivial flora med få blommande örter.

Slutligen en kuriositet. Bland de första växter vi såg vid parkeringsplatsen intill Storsättra fjällhotell var en vackert violettblommig komposit. En och annan undrade om växten var en tolt, och det var den ju på sätt och vis, dock inte fjälltolta (*Lactuca alpina*) utan dess släkting parktolta eller parksallat (*Lactuca macrophylla*), som vandrat ut från hotellträdgården strax intill. Arten har under senare år blivit allt vanligare som kulturflykting i Dalarna, men lokalen Storsättern är inte upptagen i Dalaffloran eller tillägget till denna.

LITTERATUR:

- Almquist, Erik: Dalarnes flora. Lund och Stockholm 1949.
- Almquist, Erik, och Björkman, Gunnar: Tillägg till Dalarnes flora. Svensk botanisk tidskrift 1960.
- Färje, C. G.: Transtrands flora. Malung 1961 (berör ej de här behandlade fjällen).
- Linné, C. von: Lappländska resa. Natur och Kulturs utgåva. Stockholm 1964.
- Linné, C. von: Dalaresa. Natur och Kulturs utgåva. Stockholm 1964.
- Samuelsson, Gunnar: Studien über die Vegetation der Hochgebirgsgegenden von Dalarna. Nova acta regiae societatis scientiarum Upsaliensis. Ser. IV, Vol. 4, Nr 8. Upsala 1917.

SUMMARY

The Society's Excursion to Dalecarlia 1973

The author reports botanical impressions from excursions in western Dalecarlia and neighbouring parts of Norway (Fæmundmarken) arranged by the Society in the late summer of 1973. The excursions followed in part the same route as Linnaeus on his Dalecarlian journey in 1734.

The area has a continental climate with low humidity. The vegetation is oligotrophic in character due to the low lime content of the bedrock and the flora is comparatively meagre, as Linnaeus observed to his disappointment during his journey. The birch belt, which is so characteristic for the Scandinavian fell-country, is in upper Dalecarlia of little extent, and occasional bush-shaped conifers are found up on the bare mountain. The forests in

this area are predominantly heath-like in character, with heather and various species of lichen (including *Caldonia alpestris*) in abundance. More luxuriant types of woodland are mainly to be found lower down in the coniferous forests, which are most commonly fir. Above the forest line moorland predominates, also rich in heather on certain fells. Many fellsides are extensively strewn with boulders. Meadows, willow thickets etc. occur only infrequently.

The author compares the area with certain parts of Lapland and notes that a large number of species that one is accustomed to see on wooded slopes and on heaths above the tree line seem to be absent or rare in upper Dalecarlia. He discusses briefly some species whose distribution is of special interest: *Ranunculus hyperboreus*, which is a bicentric species in Scandinavia, *Anemone vernalis* and *Silene rupestris*, which in the Dalecarlia fells reach unusual altitudes above sea-level (ca. 1100 metres).

Murgrönan, *Hedera helix*, i Åtvidabergs kommun

OLOF SÖDERBÄCK

Sedan inlandsisen för ca. 11 000 år sedan försvunnit från våra trakter och efterlämnat ett under Baltiska issjön nedpressat landskap förändrades klimatet tämligen snart i positiv riktning och den s.k. boreala tiden inträdde från omkring 7 000 f.Kr. och varade fram t. 5 500 f.Kr. Då hade Östersjön från issjöstadiet passerat det skede, som benämns Yoldiahavet och gled in i den tredje utvecklingsfasen, Ancylussjön, då sommaren hade ett torrt havsklimat med ringa molnighet vilket i många hänseenden liknade Gotlands nutida klimat. Under denna tidsperiod invandrade i södra Sverige eken, som så småningom kom att bilda stora skogar av vilka vi i Åtvidaberg idag kan glädja oss åt vad som kan betecknas som relikter. Tillsammans med eken invandrade murgrönan, som under den följande klimatperioden, den atlantiska med mestadels maritimt klimat (mellan 5 500—3 000), kom att spridas upp till mellersta Sverige. Den nordligaste förekomsten finns nu i Stockholmstrakten.

De flesta människor känner säkert till murgrönans utseende och växtsätt — dess sätt att fast omsluta en trädstam blev sinnebild för trofasthet och tillgivenhet och romarna prydde diktarnas pannor med kransar av murgröna. I det gamla Grekland symboliserade växten livsglädjen och glättigheten och var helgad åt vinets gud Dionysos. Artnamnet *helix* är ett gammalt grekiskt namn för allt,

Fig. 1.

Fig. 2.

som har med snodda saker att göra, av grekiskans *heli*so = att sno omkring. Samma ord förekommer också i zoologien som släktnamn för trädgårds-snäckorna.

Kanske det är mindre välkänt att murgrönan endast blommar när den kommit upp över marken på en stam, sten e.dy. och att blomskotten saknar sugrötter och har strödda elliptiska, helbräddade, rent mörkgröna blad.

Blomningen äger rum i oktober och frukterna, som mognar först nästa år, är blåsvarta, ärtstora bär med 3—5 frön. De har en obehagligt bitter smak och framkallar hos människan kräkningar och verkar starkt avförande. De förtärs emellertid av fåglar, och fröna sprids av dem — de passerar fåglarnas tarmkanal med bibehållen gröningsförmåga.

Det bör sålunda vara på detta sätt som spridningen till och inom vårt land ägt rum och växten "slog an" på marker, som just höjt sig ur det s.k. Litorinahavet, Östersjöns utvecklingsstadium efter Ancylussjön och infallande under den atlantiska tiden.

En svensk forskare, Ingmar Fröman, har uppställt två regler för murgrönans spridning och undersökt dess förekomst utifrån dessa. 1/ Den växer blott vid postglaciala varmetidens kuster och 2/ där endast på ställen, som förblivit kust ända fram

Fig. 3.

till nutiden — på övriga platser skulle den till följd av återinträdande bistrare klimat ha utgått!

Nu förhåller det sig så att murgrönan på alla de lokaler, där den växer vild idag, är steril sedan årtusenden, dvs. den blommar och bildar frukter blott undantagsvis. Fröman menar då att murgrönorna i Stockholm grodde som frö för mer än 4 000 år sedan och exemplaren i Åtvidaberg bör rimligen vara av ännu något högre ålder.

Murgrönan har sålunda spritt sig utefter litorinahavets stränder under slutet av boreal tid. Under den atlantiska perioden och tiden närmast därefter bör den nått en rik spridning och yppig blomning. Många andra värmekrävande växter utvecklades samtidigt och som exempel kan nämnas att omkring 2 000 f.Kr. mognade och skördades vindruvor hos oss! Sjönöten, *Trapa natans*, som hittats i en mosse vid Fröjerum i Åtvidaberg, nådde då också sin största utbredning och denna värmeälskande växt lyckades hålla sig kvar i vårt land till 1916 då det sista levande exemplaret hittades i sjön Immel i Skåne.

Under gånggriftstiden fortsatte spridningen men ungefär 1 200 f. Kr. försämrades klimatet och murgrönan dog ut på ej kustnära växtplatser. Den

verkligt katastrofala klimatförsämringen inträffade 500—600 f.Kr. — det är Edda-sagornas "fimbulvinter" då också torvmossornas "gränshorisont" av tallstubbar bildades, och den innebar också "Tra-pa-tidens" slut.

Då murgrönan endast kan sprida sig vegetativt är den kvar på sina ursprungliga strandlinjer såsom levande fornstrandsvittnen vid sidan av de döda strandvallarna och stenåldersboplatserna! Murgrönexemplarens underkant har blivit fixerad dels emedan revorna strävar att växa uppåt och ej nedåt, dels genom konkurrensförhållanden till andra växter. Uppåt och åt sidorna har beståndet ofta vuxit ut i ansenlig grad dvs. i den mån klimatet, markbeskaffenheten och konkurrensen tillåtit det samma. Under de kalla vintrarna på 40-talet dog säkerligen åtskilliga exemplar men snötäckta, marknära delar bör ha klarat sig.

Murgrönan bör sålunda ha samma ålder som de strandlinjer, vid vilka de ligger. De äldsta exemplaren är alltså omkring 7 000 år gamla! Möjligen kan siffran för Kolmårdens vidkommande höjas till omkring 9 000 år. Dessa individers livslängd förefaller att vara obegränsad och mot den här beskrivna bakgrunden bör starka skäl föreligga innan man vidtar sådana ingrepp i murgrönans miljö att den riskerar att dö ut! I något fall har en tidigare känd förekomst inom Åtvidaberg försvunnit till följd av det moderna skogsbruket, där rationellt, ekonomiskt tänkande tyvärr många gånger går före miljöhänsyn.

Växtplatsernas höjd över havet är alltså av stort intresse, men samtidigt bör avrådas från att utifrån den siffran försöka göra en åldersbestämning. Vid en sådan måste hänsyn tas till en mängd andra faktorer.

Murgrönan växer i Stockholms-trakten på mellan 16—60 m.ö.h. — motsvarande de strandområden, som genom landhöjning lyfts ur havet just under den postglaciala varmetiden. I några fall har insjöarnas mera kustbetonade lokalklimat blivit deras räddning. Murgrönans farligaste fiende just nu är tveklöst människan! Det är en viktig naturskyddsangelägenhet att de murgrönsbestånd, som ännu lever kvar, inte obetänksamt och utan tvingande skäl skadas. De gamla bestånden kan aldrig ersättas om de blir förstörda även om det inte är orimligt att tänka sig spridning genom groende frön ända upp till Stockholmstrakten även i nutiden, men det skulle säkert kräva en i klimathänseende ovanligt gynnsam följd av år och torde f.ö. inträffa sannolikast nere vid den nuvarande stranden.

Vid en nordvägg på ett gammalt torp vid Berg-

Fig. 4.

bo (N. Falerum) växer en murgröna, som med största sannolikhet är hämtad från någon växtplats i omkringliggande branter. I oktober 1973 hade detta exemplar rikligt med blomknoppar (se fig. 1 och 2), men en vecka efter det bilden togs var temperaturen omkring -10° under några dagar. Under dessa omständigheter är det osannolikt att insektspollinering verkligen kunnat komma till stånd.

Samma synpunkter kan läggas på det vackert blommande exemplar med stora, välutvecklade blad, vilket växer SO Larum (nr 4) och som bl.a. klättrat upp till ca. 10 meters höjd på en gran, som har brösthöjdsomkretsen 2,7 m.! På denna höjd blommande murgrönan den 13 oktober 1973 på flera skott, växande både på tall- och granstammar (fig. 3, 4 och 5). I förbigående kan nämnas att denna murgröna täckte ung. 15x15 m. av markytan och att under träden även fanns ett rikt bestånd av ryl.

Blommor, så långt utvecklade, att möjligheten till befruktning förelåg den 13 oktober innan den intensiva kylan kom, fanns rikligt på växtplatsen nr 14, där Hederan täckte 75x20 m. och i ett rent sydläge blommande på en sten (se fig. 6, 7 och 8).

Den välutvecklade murgrönan vid Björka (nr 6)

Fig. 5, 6 och 7.

Fig. 8, 9, 10 och 11 t. v. Fig. 12 ovan.

är märklig såtillvida att den sedan lång tid växer helt öppet utan skyddande trädvegetation (se fig. 9). På en övervuxen sten (fig. 10) kan man se att årstillväxten har legat mellan 30—35 cm. (fig. 11).

Vid Karlebogölen (nr 3) finns åtskilliga björkar, som bär upp murgrönan (fig. 12).

Det är under ovan antydda spridningsförhållanden glädjande att den pågående naturvårdsinventeringen visat att vi kan räkna in 19 fyndplatser inom Åtvidabergs kommun — ytterligare någon plats kan tillkomma. Av kartan framgår att de samtliga är belägna i kommunens östligaste, relativt kustnära del och att kanske också lokalklimatet kring Yxningens stora vattenmassa har betydelse för utbredningen. Bestånden ligger inom de av Fröman uppställda gränserna. De här angivna siffrorna är endast ungefärliga, erhållna från fyndplatsernas läge på topografiska kartan, och den måttliga förskjutningen av övre gränsen sammanhänger troligen med oregelbundenheter i landhöjningens hastighet. Några av bestånden har antagit ansenligt omfång: vid Brantsbo invid Gårdserums kyrka (nr 9) täcker växten ungf. 25x25 m. och vid Karlebogölen i Hannäs (nr 2) är det en mycket stor, tät och vacker

murgroönsmatta. Ett av de till ytan mest omfattande bestånden är det vid stigen NV Fagerhult vid Båtsjön (nr 8), som har en utbredning av ung. 200x50 m!

Det är intressant att konstatera att man nästan regelmässigt finner murgroön växande tillsammans med tullkörten, *Cynanchum vincetoxicum*, vilken också är en boreal invandrare och till sin utbredning beroende av landhöjningen. Den finns i sydöstra Sverige nedanför ancylusgränsen men har från sina första växtplatser vid de boreala kustlinjerna successivt spritt sig till nya landområden. Spridningen inåt landet har sannolikt dock hindrats, dels genom konkurrens från den äldre vegetationen, dels genom artens komplicerade pollineringsförhållanden.

Avslutningsvis lämnas här en sammanfattning av de på kartan markerade fyndplatserna inom Åtvidabergs kommun och vidare anges växtplatsens ungefärliga höjd över havet.

	Höjd över havet (m)
1. S Hästnäs	80
2. S Henklersgölen	60
3. Karlebogölen	70
4. Larum	80
5. V Önn	45—50
6. Björka	55—60
7. Domarvik	75—80
8. NV Fagerhult	75—85
9. Brantsbo	70—80
10. N Äkervristen	55—60
11. V Antvarden	— (ej kontr. växtplats)
12. Forsaström	45—50
13. NV Långafallsudde	60—65
14. N L. Vinterstad	55—60
15. V Ögat	90
16. SSO Hägerstad	90—95
17. Halsebo	90
18. Lövdalen	75
19. Axsjön	— (ej kontr. växtplats)

SUMMARY

Hedera helix in the Åtvidaberg region

Ivy, *Hedera helix*, found its way into the region of Åtvidaberg (about 250 km south Stockholm) at the same time as oak in about B. C. 6000. It grew preferably on land, which had recently risen out of the so-called Anculus lake and the plant then spread along the shores of the Litorina sea.

The Swedish scientist Ingmar Fröman establishes two rules for how it is spread. 1) It only grows on the shores from the post-glacial time of warmth and 2) there it is found only in places, which have remained shore until present times. In other places it must have perished because of a more severe climate. The remaining specimens then must be tremendously old (several thousand years) and by change of climate they must have become sterile, which means that vegetative propagation is the only

possibility. Fröman says that the localities of the plants should be in areas, which by landelevation have been raised out of the sea during the post-glacial times of warmth. To the region of Stockholm this means between 16 and 60 metres above sea level. At Åtvidaberg the author has found 19 localities of plants situated in the eastern parts of the district and at the height of 45 to 90 meters above sea level, which is within or near the limits proposed by Fröman — the dislocation of the upper limit can be connected with irregular land—elevation and the fact that the plant almost solely sends its runners upwards the slope.

It is emphasized that protection of the localities of these plants is needed.

At Åtvidaberg ivy is almost regularly to be found together with *Cynanchum vincetoxicum*, which is also a boreal immigrant and as to its extension dependent on landelevation.

Föreningens Portugal-resa 1973

KLAUS STRITZKE

Figurklippt busbomsläck, klostret Bom Jesus. Topiarywork in box. The convent of Bom Jesus. Foto: K. Stritzke.

Årets stora exkursion gick till Portugal — stor vad programmet beträffar. Vid en återblick på själva resan minns jag den militäriska regeln som Sven Hermelin citerar med stor förtjusning: när kartan och terrängen avviker sinsemellan, vitsordas riktigheten av terrängen.

De olika programmen som sändes ut kunde således betraktas som en information om sevärd mål, av vilka vissa besöktes.

Resan började onsdagen den 19 september i norra Portugal, där vi startade från Porto mot Guimarães, Portugals äldsta huvudstad och Alfonso Henriques födelseplats, med 900-tals borg och 1400-tals palats. Resan gick vidare mot klostret Bom Jesus vid Braga. På vägen dit stannade vi vid en prekeltisk lämning i Citania — en påminnelse om att vi rörde

oss i ett kulturlandskap, som räknas till de äldsta i Europa.

Dagens huvudmål, Bom Jesus, uppfördes under 1700-talet. Parkanläggningen kring pilgrimskyrkan domineras av en monumental processionstrappa med bönestationer. Denna trappa är kombinerad med en dekorativ vattentrappa. Motivet förekommer vid flera högt belägna portugisiska kloster (Lamego, Bucaco m.fl.).

Den stora parken ligger i olika terrasser och är rikligt planterad i ornamentmönster. Stationstrappan omges av planterad skog, som bl.a. består av stora kameliaträd. Tyvärr var sevärdheterna inhöljda i det för årstiden vanliga regnet. Besöket inskränktes därför till den lunch som intogs i Bom Jesus.

Eftermiddagsfärden gick genom Portugals nord-

Terrasslandskap i norra Portugal. — Landscape with terraces in northern Portugal. Foto: K. Stritzke.

ligaste landskap till Viana do Castelo, varifrån färden gick åter till Porto med avbrott för den första cocktailbjudningen, på Hotel Ofir. Landskapet vi reste igenom första dagen domineras av bergsterräng, skog med talrika små odlingsterrasser och parceller omgärdade av vinpergolor. Huvudgrödan är majs och kål. Vinet är av underordnad betydelse då det inte hinner mogna ordentligt i dessa trakter. Slutprodukten blir därför, det för trakten typiska gröna vinet (vinho verde), lätt syltigt och mycket svagt.

20.9 Torsdag.

Innan vi lämnade Porto, besökte vi portvinsinstitutet där vi både blev upplysta om och bjudna på portvin. Färden fortsatte därefter till Amarante, där vi bjöds på lunch av staden. Om inte förr så fick dendrologerna här göra bekantskap med den otroliga gästfrihet som råder i detta land. Efter denna minnesvärda lunch for vi via Vila Real mot Viseu genom portvinsdistriktet i Duoroflodens dalgång. Detta distrikt är ett terrasslandskap av väldiga mått, utnyttjat av vinodling till sista kvadratmetern. Viss uppdelning av ytor sker genom rader av odlade träd — huvudsakligen oliver och mandel.

21.9 Fredag.

Från Viseu till universitetstaden Coimbra, där vi besökte universitetets äldsta delar och den utomordentliga botaniska trädgården. Slutmålet för dagen, Bussaco, nåddes på eftermiddagen. "För att denna plats, dit man drar sig tillbaka, skall vara angenäm för all tid och värdig för böner, skall priorn varje år låta plantera skogsträd. Han får inte utan kapitlets tillstånd fälla några", och påven

Urban bannlyste all överkan som kunde begås mot "bannskog". Karmelitermunkarna följde klosterordningen och planterade skogen kring Bussaco. Antagligen har portugisiska upptäcktsresande flitigt bidragit med frön de tagit med från främmande länder. Artsammansättningen omfattning i denna skog är ej känd. Sporadiska försök med etikettering av träden närmast det vid seklets början uppförda jaktlottet, har under senare tid utförts. Dessvärre påminner påven Urbans bannlysning litet om våra naturskyddsåtgärder för t.ex. slätterängar o.d. De träd man vill titta på lyfter sina grenar, blad och barr högt över en tät slyvegetation av normalskogshöjd. En omfattande försiktig gallring vore ytterst angeläget, men ställer sig alltför dyrbar för ett ekonomiskt pressat land.

22.9 Lördag

Från detta kloster med sina regler för skogsplantering, fortsatte resan till Nazaré, fiskeläget som med rätta återfinns omnämnt och avbildat i de flesta portugisiska resebroschyrer. Under vägen stannade vi vid klostret Batalha, Portugals praktfullaste gotiska byggnad. En av grundarens söner var Henrik Sjöfarande, som nu vilar i detta kloster.

Det kulturlandskap vi färdades igenom, mellan Nazaré och dagens slutmål Tomar, präglas dock inte utav dominikanermunkarna från Batalha utan av cistercienser-munkarna från Alcobaca. Dessa hade som en av sina viktigaste ordensuppgifter uppodling av land. Nära till hands ligger tanken att detta bidrog till att göra området kring Alcobaca till det största fruktodlingsdistriktet i landet. Särskilt i det kuperade området Fatima-Tomar färdas man ge-

Bussaco, jaktlottet i munkarnas skog, nu hotell. — The castle of Bussaco, once used for hunting parties, now hotel, surrounded by the monks' forest. Foto: K. Stritzke.

Bathala, klostergård i den äldsta delen (1400-talet). — Courtyard garden in the oldest part of the monastery of Bathala (15th century). Foto: K. Stritzke.

Tomar, en av klostergårdarna i Convento de Cristo. — One of the courtyards in Convento de Cristo, Tomar. Foto: K. Stritzke.

nom vidsträckta fruktodlingar, främst fikon- mandel och persikor vid sidan om oliver.

Fatima, som vi passerade, kan förutom sin religiösa innebörd ha ett visst intresse, eftersom staden byggts kring ett träd. Tomar domineras helt av klostret Convento de Cristo, från tempelriddarnas tid, som ligger på en höjd intill staden. Staden är mycket pittoresk med sina trånga gator och de många små rabatterna, som anlagts sedan man tagit bort några gatstenar. Klostret är byggt under olika perioder och har därigenom en rik stilblandning. Ornamentiken är säregen med motiv hämtade från sjöfarten. Rep och sjömansknopar ersätter gängse motiv, som vanligtvis är hämtade ur växtvärlden. Klostergårdarna är lagda i sten. Plantorna står i upphöjda kakelklädda planteringskar.

23.9 Söndag

Resan gick vidare genom fruktodlingslandskapet. Undan för undan planas landskapet ut och fruktträdsplantagerna ersätts av vinodlingar.

Nära Santarem var vi inbjudna att besöka vinfarmen Quinta da Alorna, som har ett eget vinpresseri. Det största intresset drog dock ägarens enastående hästvagnssamling samt den dressyr som förevisades oss, med hästar spända för vagnar.

På sena eftermiddagen överraskades vi av att ännu en gång få se hästdressyr — denna gång som gäster på stuteriet Alter do Chao, som har som sin specialitet den nästan glömda krigsskolan för hästar. Hästarna används vid tjurfäktningar av den portugisiska typen, som helt skiljer sig från den spanska. (Tjuren dödas inte.)

Slutmålet, Evora, nådde vi sent på kvällen.

24.9 Måndag

Evora är huvudstaden i herdarnas provins. Den är en av de två portugisiska städer, som i sin helhet är skyddade som kulturminnen. Landskapet omkring Evora behärskas av jordbruk. Men det är inte det öppna landskapet som kontrasterar mot de tidigare upplevda landskapen, utan det är korkekarna. Dessa träd ger landet ett säreget utseende. Träden står spridda och deras breda, flata kronor, på höga stammar, bildar skivor som ligger över de vida åkarna. Detta landskap omgav oss på vår resa till Setubal, hamnstaden nedanför Arabidabergen.

Ett kort uppehåll i dessa berg med macchiakaraktär gav ett intryck av den rika flora som är speciell för detta område. Från höjderna såg vi även en botanisk labyrint: landtungan utanför Setubal. Den

Det skuggande trädet, *Phytolacca dioica*, Quinta da Alorna. — The Shadowing Tree, Quinta da Alorna. Foto: K. Stritzke.

Arabidabergen. — The Arabida mountains. Foto: K. Stritzke.

barlast som tippades där, har fört med sig fröer från jordens alla hörn.

Från Arabidabergen gick resan mot Lissabon och därmed vår långa färd mot sitt slut.

Tisdag till lördag.

Dagarna i Lissabon var fyllda med utflykter, anmärkningsvärd var den till Sintra. Den började med ett besök i Queluz, som även kallas "Portugals Versailles". Queluz är emellertid utfört i rennäsansstil.

I Sintra välkomnades vi med en så kallad enkel lunch, som staden Sintra hade inbjudit oss till. "Enkel lunch" är i Portugal emellertid bara en beteckning för formen — inte för omfattningen. Som vid alla tidigare sevärdheter i vårt program gav besöket bara en föreställning om vad som kunde finnas. En snabb promenad sträckte sig från Palacio da Pena, på höjden, ner genom ravinen med orn-

Den välansade parterren vid Queluz, Portugals Versailles. — The welltrimmed parterre at Queluz, the Versailles of Portugal. Foto: K. Stritzke.

bunksträden samt genom en liten del av den härliga parken Monsarrate.

En annan mera omfattande resa förde oss till Obidos, en välbehållen morisk stad — den är, liksom Evora, kulturminnesskyddad. Efter ett kort besök i staden gästade vi Billerud, där vi utöver ett utomordentligt trevligt mottagande och en välkommen fältlunch fick en intressant redogörelse om Eukalyptus av Nils Paues och Fredrik Luhr. Billerud startade med ympning av Eukalyptus för att påskynda fröproduktionen hos utvalda kloner. Utöver denna insats har ett skogsvårdsprogram utarbetats för eukalyptusodling. Plantor säljs till jordägare utan att kontraktbinda dessa. Rådgivning lämnas som PR.

Lissabon, Parque Eduardo VII med Avenida da Liberdade i fonden och Estufa Fria på högra sidan. — Parque Eduardo VII in Lissabon. In the far end Avenida da Liberdade, to the right Estufa Fria. Foto: K. Stritzke.

Gäster var vi även hos Lissabons stad, som bjöd oss på rundtur genom staden och en lika "enkel" lunch som i Sintra men ändå mer omfattande. Vår guide var stadsträdgårdsmästaren i Lissabon — en av de få som är mästare i sitt yrke och ej på kontoret. Han visade bl.a. den ännu ej färdiga delen av vinterträdgården Estufa Fria, som omfattar ökenväxter.

Slutligen bör nämnas det sällsynta tillfälle som förunnades oss, att få besöka Villa Bemfica, "den finaste av alla anläggningar är Villa Bemfica — idag en juvel men som tyvärr med största sannolikhet går mot sitt förfall". Så skriver Marie Luise Gothein omkring 1910. Hennes farhågor besannades dock inte helt. Visserligen syns spår efter vanvård, men dessbättre har den nuvarande ägaren satt igång med renovering av både hus och trädgård.

Villa Bemfica, muren bakom bassängen. — Villa Bemfica, the wall behind the pool.
Ormbunksträd i ravinen vid Sintra, Parque de Pena.
— Ferntrees in the Ravine at Sintra, Parque de Pena.
Foto: K. Stritzke.

Trädgården innehåller flera klenoder — så den låga muren längs trädgården mittemot huset, även den med fajansplattor, där årstiderna skildras. Vidare en grotta, vars insida är klädd med krossat kinesiskt

porslin. Servisen användes endast en gång till en stor måltid och krossades sedan till gästernas ära.

Resan var en introduktion i landet och sannolikt kommer många att återvända dit — med rätta. Detta sommarhus, som ligger i Alcantaradalen några mil söder om Lissabon, byggdes åt Marquiz de Fronteira under 1600-talet. Trädgården är sedan dess helt oförändrad i sin geometriska utformning med klippt buxbom, brunnar i gångkorsen och statyer i figurhörnen. Trädgården domineras helt av den sidoordnade bassängen med dess höga vägg med balustrader och terrass. Muren som går utmed trädgårdens hela ena långsida, är täckt med fajansplattor på vilka tolv riddarstatyer är avbildade. Muren ovanför terrassen täcks av terrakottaornament som avbryts av nischer med kungabyster.

Denna stora bassäng, tryckt mot en hög mur betecknas som en typisk portugisisk stil från denna tid, en blandning av italiensk renässans och morisk stil.

Flora i Portugal

VERA GADE

Fig. 1. En av de två grönremorna på Avenida de Liberdade, den stora huvudgatan i Lissabon. — One of the two greenbelts along Avenida de Liberdade, the main street of Lissabon. Foto: K. Stritzke.

Dendrologföreningens resa till Portugal i september 1973 med 70-talet deltagare:

19.9 — Porto — Guimares — Braga — Bom Jesus Do Monte — Porto

Ur reseprogrammet:

Bussfärd till Portugals nordligaste landskap — Minho- som är mycket kargt. För att kunna livnära sig måste människorna utnyttja varje bit till odling — sedan 1500-talet mest av majs. Vindodlingen är av underordnad betydelse, då druvorna aldrig mogna riktigt. Minhos ”gröna vin” är ett friskt, svagt mousserande vin. Det första uppehållet på resan göres i Portugals äldsta huvudstad Guimares med 900-tals slottet där Alfonso Henriques föddes. Från

Braga vidare till det intressanta målet Bom Jesus Do Monte, en berömd f.d. pilgrimskyrka med en monumental trappanläggning.

20.9 — Porto — Amarante — Viseu

Ur reseprogrammet:

Från Amarante, där borgmästaren bjuder på lunch, passerar vi, mellan Vila Real och Lamego, portvinsdistriktet på väg till provinshuvudstaden Viseu.

Flora:

acacia cyanophylla — mimosa till snitt

Ur reseprogrammet:

Avresa till Almeirim där farmen Quinta Da Alor-

na visas. Vidare till det statliga stuteriet Alter Do Chao. Färden går i början genom fruktodlingar, som efterhand övergår i vidsträckta vinodlingar. Nära dagsmålet Evora börjar korkekar dominera landskapsbilden. Övernattning i Evora, huvudstaden i herdarnas provins, Alentejo. Den var universitetsstad från 1500-talet till mitten av 1700-talet. Både folklivet och byggnaderna är annorlunda än i kustlandets städer.

Flora:

Quinta Da Alorna:

phytolacca dioica

Alter Do Chao:

celtis occidentalis — bäralm

ceratonia siliqua — johannesbrödträd

olea europea

quercus suber

24.9 — Evora — Sesimbra — Setubal — Arabidabergens kalkstenskedja — Lissabon

Ur reseprogrammet:

I Setubal avsmakas den portvinslika muskatellen. Över Arrabidabergens kalkstenskedja med macchi når vi Lissabon.

Flora: macchi:

cistus och *cytiscus*

arbutus unedo

helianthemum

quercus ilex

quercus negro — vägträd

rosmarinus och *thymus*

viburnum tinus

25 — 26 — 27 — 28.9 — Lissabon med omgivningar.

Ur reseprogrammet:

Utflykt till Queluz och Sintra: Queluz är Portugals Versailles. Sintra betecknas som en av de vackraste och mest egenartade platserna i södra Europa: a glorius Eden, sagans Graal, ett paradis — men även "den mest sönderskrivna platsen på jordklotet". Den stora parken, Parque de Pena och Parque de Monserrata står på programmet.

Utflykt till Obidos, Billeruds eucalyptusodlingar och klostret i Alcobaca. Obidos är den bäst bevarade moriska staden i Portugal.

I Lissabon bjuder staden på sightseeing, som avslutas med lunch. På eftermiddagen besök i den

oförlitliga trädgården Bemfica — Quinta Des Marques De Fronteira.

Flora:

Sintra:

paulownia tomentosa

ficus carica

pittosporum undulatum

Billeruds plantage:

cedrus macrocarpa

punica granatum

Lissabon — botaniska trädgården:

araucaria Cunninghamii australiensis

cortaderia selloana — pampasgräs syn. *Guinerum*

Argenteum

cyperus papyrus

ficus religiosa

mahonia japonica

monstera deliciosa

myrtus communis

palmae Livistonia australiensis

phyllostachys bambusoides

pinus canariensis

prunus lusitanica

quercus ilex mediterranea

viburnum tinus

yucca elephantipes

Lissabon — Oversea bot. trädgård:

dombeya wallichii

pythascora

Lissabon — Estufa Fria:

brunfelsia latifolia

cyathea cooperi australiensis — ormbunksträd

hedychium gardnerianum — Zingiberaceae

jacobina carnea — syn. *justicia carnea*

nerium oleander — högt träd

nymphaea — blå blom

opuntia

phytolacca dioica — högt träd

schinus molle

Lissabon — Zoologiska trädgården:

poinciana regia

jacaranda mimosifolia

bougainvillea spectabilis — röd trillingblomma

Lissabon — gatuparker:

asphodelus albus

agave americana

chorisia speciosa

cupressus lusitanica

erythrina christa-galli — tuppkamsträd

erythrina coraliodendron — korallpärlträd

lagerstroemia indica

plumbago capensis
pyracantha angustifolia
pinus halepensis
rosmarinus officinalis
acacia farnesiana vid väggkant — vinterblommande
mimosa till parfym
acacia retinoides
eucalyptusplanteringar
erica arborea vid väggkant
guinerium argenteum — pampasgräs

21.9 — Viseu — Coimbra — Bussaco

Ur reseprogrammet:

I Coimbra, Portugals äldsta lärosäte, besökes universitetet med dess praktbibliotek. I Bussaco vandring i "munkarnas skog", den märkliga skogen, som munkar planterat sedan 1600-talets mitt, och där avverkning medförde bannlysning av påven. Mitt i skogen ligger ett kungligt jaktstolt — vårt hotell.

Flora:

Hotellträdgården i Viseu:

casuarina equisetifolia
cedrus atlantica
cedrus libani
chamaecyparis obtusa
floral heder

På vägen till Coimbra:

arundo donax- spansk bambu, som skyddsplanteringar
cytiscus scoparius
datura arborea- änglatrumpet
spartium juncheum — spansk ginst, vid väggkanten
— vävmaterial till mattor

Botaniska trädgården i Coimbra:

apollonia canariensis
cedrus deodara — himalajaceder

cryptomeria japonica
erythrina christa-galli — tuppkamsträd
eucalyptus citroidora
ficus magnolioides Borzi — ca. 400 år efter uppgift
liquidambar styraciflua — ambraträd
maclura aurantica
magnolia denudata
schinus molle — peruanskt pepparträd
yucca guatamalaensis Baker
Munkarnas skog i Bussaco:
pinus pinea
pinus radiata 1877
cupressus lusitanica 1644 — cedro do Bussaco —
mexikansk cypress
erica arborea — bruyerepipved
mimosa pudica — sensitiva

22.9 — Bussaco — Nazare — Batalha — Fatima —
Tomar

Ur reseprogrammet:

Från det berömda fiskeläget Nazare reser vi till Batalha, ett kloster i härlig gotisk stil. Färden går sedan genom vidsträckta fruktodlingar, där vi passerar Fatima, staden som är byggd kring ett träd. I Tomar rundvandring i tempelriddarnas kloster Convento de Cristo.

Flora:

På vägen till Nazare, Batalha och Tomar:

cupressus sempervirens stricta — äkta cypress
grevillea robusta — australisk silverek
juglans regia
pinus pinaster var *maritima*
schinus molle

23.9 — Tomar — Quinta Da Alorna — Santarem
— Alter Do Chao — Evora

Brev till en trädgårdsvän

OSCAR DOUGLAS

Du bad mig i ditt senaste brev berätta lite om min trädgård. Du ville veta, vad som kunnat förverkligas av de planer vi gemensamt välvde, då du i tidernas morgon var här. Och du undrade hur jag kunde hinna med allt, för du tyckte redan då att det såg avskräckande vidlyftigt ut. — Ja, det är länge sedan! I år har vi ägt vårt Kolfall i jämt 20 år och du var första gången här, då vi nätt och jämt flyttat in. Och det är nu 19 år sedan! Minns du hur här såg ut då? Utsikten över Roxen var nästan skymd av urgammal granskog nere i dalen. Man hade bara två små tittgluggar. Gårdsplanen var stor, oregelbunden och helt ointressant. Den sluttade åt fel håll! Mitt framför förstuingången var lite perenna växter avgränsande något sorts mitt, där det visst en gång stått en pelare med något på. Där bakom var fruktträd och mellan dem köksland och bärbuskar. Allt detta är nu förändrat! Men du minns kanske de tre jättestora björkarna vid infarten, "björkbärsån", som bildade pendang till dem nedåt dalen för att inte tala om björkskogen upp mot uthuslängorna, hög, luftig, med stammar som palmers.

Detta finns delvis kvar och de här stora björkarna är Kolfalls vårdträd. Den gång de inte mera finns kommer det vara kalt och tomt här.

— Men du minns kanske mera hur rysligt här såg ut efter reparationen av boningshuset. Den mansköga sten- och sandhögen mitt framför huset åt söder och stenkumlet i gårdshörnet, som vi lagt upp i desperation, då vi inte visste var vi skulle göra av stenarna. Jag tror inte vi tänkte mycket längre än till hur vi skulle få ordning på detta och därmed husets närmaste omgivning. Jag kan nu inte berätta om allt, som blev gjort eller stannade vid fantasier. Med några raska drag skall jag försöka vidröra huvudsakerna.

Högen framför huset tog en caterpillar bort. Den räckte till att plana ut en stor yta rätt åt söder. Några lass stinkjord från Linköpings renhållningsverk kom dit, breddes inte utan möda ut och besåddes på hösten. Och Siehe da! Det blev en härlig gräsmatta redan året därpå.

Gården ville jag först begränsa åt norr med en

thujahäck och en bred perenn rabatt framför den. Det skulle se fint ut! Och bakom häcken fick väl den gamla nyttoträdgården sova i frid än så länge.

Men det blev inte alls så. Stenbumlingarna — vi hade fått fram dem och högen på södersidan, då vi grävde för källaren under huset — måste täckas. En ny grävskopa anlätades och på en förmiddag hade den tagit upp en stor grop, vidpass 12x6 och 1 1/2 m. djup och täckt över stenarna. Det blev en låg kulle, där förr marken sluttat, och den bildade motvikt mot en naturlig höjning i väster. Genast planterade jag bergtall, thjuor och cypresser och framför dem blommande buskar. Jag är ingen botanikus, som du vet, och det var rena turen att växtvalet blev så lyckat. Nu blommar den här buskgruppen nästan hela sommaren, för där står kvitten, weigela, spireor av olika slag, rosenry, olvon och gamla hederliga parkrosor allt i en okonventionell blandning, som inte kan överraska någon så som den överraskar mig, varje år. Rena turen!

— Men vad skulle det nu bli av gropen? Den syntes visserligen inte mycket, för den låg i en sluttning åt norr. Men något måste ändå göras.

Nu hade jag till min 60-årsdag av släkt och vänner fått en vattenanläggning, som från en eldriven pump nere i bäcken förser tre vattenposter så att man med slangar kommer åt allt. Utan den hade här knappast kunnat göras något av värde. För allsammans ligger, som du kanske minns, på en grusås, torrt och soligt.

Den branta sluttningen åt söder ned till Roxen är det mest karaktäristiska för läget. Åt norr sluttar terrängen också, men helt svagt. Åt väster stiger den upp mot skogen och där ligger de gamla ekonomibyggnaderna — de som jag inte rivit. Men åt öster stupar marken ned i den djupa bäckravinen, där engång sågkvarnen legat, som kanske givit gården namn. Man sågade och kolade! Ja, vi kommer dit om en stund, men nu till gropen i norr. — Jag beställde en stor plastduk som lades i den och så fick vattnet rinna i. Det tog en hel dag. Men duken höll och nu hade vi en damm! En spegeldamm och baddamm för hundar och barnbarn. Men marken omkring den var inte planerad. Och bortom den

Den djupa bäckfåran får vara vad den är — höst och vår en brusande älv, sommaren ett stilla skval mellan stenarna.

stod ännu gamla odugliga fruktträd kvar. — Jag var vilsen. Min fantasi räckte inte längre, pengarna inte heller och ingendera kunde ersättas av den kunskap i trädgårdsplanering, som här hade behövts.

— Men jag hade tur igen och fick den allra bästa hjälp. På försommaren 1963 kom Sven Hermelin, Vera Norin och Erik Hedström på tillfälligt besök. Jag ville inte besvära dem med frågor eller be om råd. Men de såg och förstod och sade. ”Hör du Vera, det är något galet med den här gården” hörde jag Sven säga, när de satt på soffan utanför huset och tittade ut åt dammen till. Vera sade genast, vad de båda visste: markytan var inte avvägd och planerad, den var som den varit innan kullen och dammen kom till. — Samma höst lyckades jag få kunnig arbetshjälp. En maskin från Åtvidabergs golfbana skar upp gräsmattan, som rullades ihop som tjocka rulltårtsbitar. Vera, som hemma ritat och tänkt, avvägde och stakade ut. Ett schaktblad hyvlade markytan. Kompostjord fördes på. Gödning. Och så rullades tårtsbitarna ut igen! Det blev

en fin gräsmatta. Samtidigt hade emellertid en byggnadssnickare byggt ned ett kar av impregnerat virke i dammhålet. Jorden packades intill kanten. Och så hade dammen fått fason och blivit lagom stor. På våren målades den invändigt och så var det dags att fylla på vatten igen. —

I samband med allt detta hade gårdsplanen förminskats. Nu var marken jämn till dammens bortre kant. Därbortom sluttade den svagt ned mot den 4 m. höga granhäck, som avgränsade trädgården mot åkerfältet utanför. Det hade blivit en vidd och ett lugn över alltsammans, som verkligen var skönt. Ingen sandgång skar genom den gröna mattan. Några få gamla fruktträd i dess ytterkanter fick stå för blommens skull. Men som begränsning i väster mot köksträdgården planterade jag en thujahäck framför vilken en ganska bred perenn rabatt skulle ge färg och liv.

Åt söder, mot Roxen hade emellertid skogsvårds-synpunkter kommit skönheten till hjälp. Hela den höga överåriga granskogen fälldes och nu låg sjön

vid och fri där nedanför, en ständigt föränderlig tavla vid vars bortre synrand man anade den låga södra sjöstranden och på mycket behagligt avstånd — staden Linköping. Nu var det dags att göra något här. Den stora grupp av låga rosor, som klätt slutningen, där den började, fick ge plats för en förlängning av gräsmattan. En samling stora stenar lite längre ned fick vara kvar men blev till ett naturvuxet stenparti — inte en klippträdgård, utan något mycket enklare. Dit flyttade jag en vår en underbart smäcker en utifrån hagen. Många spådde dess snara död. Men den står nu på sitt 15 år och är över manshögt men bara cirka 45 cm. i genomskärning där den är som tjockast. Stora grupper av parkrosor, forsythia och spireor avgränsar nu gräsmattan mot uppfartsvägen och på dess andra sida förvillar enklare gamla blommande buskar, så att man inte rätt vet, vart den ansade gräsmattan smyger sig och naturängen tar vid.

Ser du, jag har gjort en nödvändighet av min okunskap, både som botanist, dendrolog och odlare. Min strävan har mer och mer blivit att ordna området kring mitt hus så att det ser ut, som om det vore naturvuxet och alltid varit så.

De stora ingreppen har gjorts för att ta in mera av det kringliggande landskapet. Utåt sjön var det som sagt en skogsvårdsåtgärd. Men då den stora granhäcken försvann var det ett olycksfall i arbetet: en gräsbrand en blåsig vårdag nådde häcken och tände. Den brann förträffligt. Men stubbarna var svåra. Nu ser man fritt ut över vad som numera är betesmark en kilometer bort, tills mjukt bukande skogsprofiler begränsar sikten. För att göra något riktigt fint har jag gjort om ett dike mellan gräsmattan och betet till en 'Aha'. Det är roligt att se grannens betesdjur gå fritt utan stängsel och utan att kunna komma in till oss.

Men nu skall vi tala om dalen. I många år ryggade jag för att ge mig dit ned. Den var igenvuxen och så förvildad att jag inte trodde mig om att kunna göra något vackert av den. Men uppe i kanten, där den branta slutningen börjar satte jag allt flera och större grupper rhododendron av olika slag, Coniferer, mahonia och astilbe bildar stora mjuka grupper som smyger sig längs slutningens linjer. Och i våras anlade jag en grupp med olika ericaeer och calunaarter. Jag plockade också in vanlig ljung från skogen för att göra det hela mera "naturligt". Berberis och låga cotoneastersorter gör sig också bra.

Nu är den delen färdig — kanske — men nu återstår själva bäckravinen.

Därnere, ungefär 50 m. från husets östra gavel (vågrätt räknat) och väl 15 m. djupare än husplanet brusar eller porlar året om en bäck, som kommer från en skogssjö en halv mil bort. Därnere byggdes för mycket länge sedan en ganska magnifik fördämningsmur av kluven natursten. Ovanför bildades ett lugnvatten väl 50 m. brett och sträckande sig över 100 m. uppåt dalbotten. Nedanför muren anlades på lika stadiga grundmurar en "sågkvarn" som drevs av ett vattenhjul, till vilket vattnet från fördämningen leddes i en träränna. Av allt detta återstår i dag fördämningen och grundmurarna. Det stora lugnvattnet har slammats igen och bara en liten rund damm återstår. Vattenrännan är förstas borta och vattnet faller fritt 4 m. ned i den steniga dalbotten för att fortsätta i muntra språng och täta vindlingar mellan alar och ekar ned mot Roxen.

För kanske 120 år sedan var hela dalen en väl värdad naturpark med gångar, väl valda sittplatser och utsikter. Man kan ännu se märken i slutningarna. Att återställa detta har lockat mig, men jag har helt enkelt inte mäktat med det.

Så mycket har dock gjorts som att de mest skymmande träden fällts och med AMS-hjälp har dalen befriats från sly och skräp. Jag blev nästan chockerad över de möjligheter att göra något vackert, som därigenom erbjöd sig.

Jordmånen därnere är helt olika på västra och östra stranden. På den östra, där sågkvarnen legat, är den djup och mullrik och fuktig. Det är nog gamla sågspånshögar, bark och annat, som bildat den. Vid grundmurarna och nedanför dem mot botten är det snarare ett stenskravel, där vattenflöden spolar med sig det mesta av jorden. På den västra slutningen åter, som ligger öppen för morgon- och middagssol, är det torrt och ganska sterilt. Detta är särskilt fallet med stenskravlet nedanför dammuren.

Jag gav mig först på den östra sidan. I dess djupa jord och under skuggan från stora träd högre upp började jag plantera rhododendron och azaleor. Nu stå där väl på ett område av kanske 300 m² minst 60 olika rhods och azaleor av sammanlagd minst 15 olika arter. Det mesta har jag tagit från Böhljes Pflanzschulen i Westerstede, men Linköpings trädgårdsförening och på sistone Rystads Gardencenter har levererat mycket och bra. Med den sistnämnda firman har etablerats ett intresseutbyte — jag köper hos dem, de levererar och har hjälpt till med planteringen och de hänvisar kunder

På slutningen ned mot bäcken planterades de första rhododendron av flera olika arter.

till min trädgård för att se vad man kan göra av vad.

Här blommar också den blå meconopsis på sin höga stängel, en kanske lite exotisk gäst i vår svenska dal. Jag fick den av min syster, i vars förtjusande trädgård i Gränna den frodas väl.

På dalbottnen växte älggräs, och över hela området strutbräken. Detta har nu fått sällskap med Hosta, Iris, Hemerokallis, Ligularia, Eupatorium och Hydrangia, allt insatt så att det skall smälta samman med det vildvuxna med dess många arter.

Det har varit ett stort och tungt arbete. Varenda planta har burits dit ned, och torvmull och naturgödsel likaså. Jag har nog gjort det mesta själv, även om jag haft värdefull sporadisk hjälp då och då.

— Nu skall väl turen komma till den västra, torra sidan. Där gäller det först och främst att påföra jord, dvs. bära dit den hinkvis uppifrån köksträdgårdskomposterna. Växtvalet blir här ett helt annat. För torkan kan jag råda bot tack vare vattenledningen, men i soliga nästan heta lägen tarvas annat är rhods och sumpväxter.

— Kom hit! Råd mig! Jag skulle inte begära bättre!

— Men om Vår Herre vill låta mig hållas en tid ännu, skall dalbottnen ovanför dammbyggnaden och längs den här lugna bäckfåran prydas med ett stort och rikt urval av rhods, azaleor och blommande buskar, dels ställt i grupper längs bäcken, dels som solitärer. Och kanske kommer en av de gamla parkgångarna att tagas upp igen.

Tycker du att jag förverkligat de planer vi engång välvde tillsammans? Det har nog blivit något

helt annat, än vi då menade eller anade. Rudolf Abelin, som jag som odygdig pojke fick följa, då han hjälpte mina föräldrar med Linköpings slottsträdgård och senare Stjärnorps park, sade en gång att en trädgård aldrig blir färdig. Om man undantar de strängt formella anläggningarna i fransk och italiensk stil, som hålls hårt tuktade, skall en trädgård och park leva, dvs. växa. Det är sedan människans sak att vårda, hjälpa, stödja naturen. Har jag lyckats med något sådant? Jag kan inte döma själv. Men du kanske kan det.

— Kom hit och se själv, jag upprepar det. Kom en vår, då hela dalslutningen står full av liljekonvaljer, då fruktträd och bärnispel blomma. Eller senare då rhododendrontiden kommit. Den är här ganska lång, för jag har sökt finna arter både för tidig blom — såsom Rhod. Canadensis och Cunningham White, över de vanliga catawbiense, caractatus, svenska vildarter plockade med ägarinnans tillstånd på stranden vid Kulla-Gunnarstorp, till Rhod. discolor, som med sina stora vita blomknippen avslutar följden i mitten av juli.

Om du kommer en lördag eller söndag, kanske här är fullt av besökare, för då har alla tillträde mot en liten nästan symbolisk avgift.

Dendrologer? Nej, de är för bortskämda och vill se afrikanskt och exotiskt.

Men om du kan sälja till dem min gamla tanke att vi skulle hjälpa varandra rent praktiskt med råd och dåd och handtag kring spade, röjningskniv och sekator, så skulle du göra en god gärning.

Vi trädgårdsdårar vet alla hur svårt det är att hinna med, då man nästan är ensam om det. Och hur man fastnar i egna tankar och behöver friska

Nere i dalens fuktiga mylla trivs rhododendron bäst bland ormbunkar och älggräs.

ögon att se med och nya förslag att ta upp. Alla som kommer hit i sådana syften är så innerligen välkomna och skall få fullt upp att göra. Och själv ställer jag upp, om någon vill ha en kry åldring, som åtminstone ännu kan hantera en spade eller köra en gräsklippare.

Jag hade under många år bra hjälp av en pensionär, som varit trädgårdsmästare. Han skötte köks-trädgården. Nu har jag tillfällig hjälp av en yngre man, som inte är utbildad. Så "gubben själv" får

träda in, både med att kupa upp sparrislisterna, skatta dem och sköta bärbuskar och grönsaks- och jordgubbsland. Han har fullt dagsverke!

— Men när vi talar om handfast och bra hjälp vill jag säga dig att ingen hjälpt mig så som vår gemensamma kära vän, Vera Norin. Hon var ofta här och hon arbetade med spade, röjningskniv och sekator. Men framför allt som inspirator och rådgivare. — Så är vår trädgård i viss, om ock blygsam mån ett monument över henne.

Lilian Tallroth

13.1. 1917—6.12. 1974

Lilians oväntade och hastiga bortgång blev en stor sorg för alla hennes vänner — inte minst i botaniska och dendrologiska kretsar.

Hon var så levande och full av entusiasm över allt i naturen. Botaniken blev tidigt hennes stora hobby och hon var en mycket duktig florist såväl ifråga om den svenska floran som medelhavsregionens. Kanske var det professor Svedberg i Uppsala, vars sekreterare hon var en tid, som först väckte detta intresse hos henne. Hon gjorde en fin insats genom att inventera floran i delar av s. Skåne och var ledare för flera nybörjarkurser. Från dendrologernas utfärder

minns säkert många hennes snabba observationer och upptäckarglädje.

Som människa var hon alltid positiv, glad och full av humor och så "unsam" mot sina vänner.

Jag glömmer aldrig en av de första gånger jag såg henne. En utmärkelse hade tilldelats mig och Lilian kom fram och gratulerade på det förtjusande spontana och generösa sätt som var hennes.

Alltid skall jag minnas våra underbara exkursioner tillsammans både här hemma och utomlands. Jag kan bara säga: "A light went out".

Görvel Gyllenstierna

Smärre meddelanden och notiser

Trädgrupper i Boden

Red. för vår årsbok har tidigare efterlyst exempel på träd, som samplanterats i grupp.

Under en tjänsteresa i Norrland, på uppdrag av Fortifikationsförvaltningen, besökte jag Milo ÖN Boden. Här vid en av de äldre expeditionsbyggnaderna från tidigt 1900-tal fann jag några ovanligt vackra träd och erinrade mig då Lustgårdsredaktörens anmaning.

Boden är belägen i odlingszon VI.

Trädens ålder måste vara varierande. En grupp vanliga granar kan vara äldre än byggnaden. Några cembratallar, en grupp blågranar och ett par resliga serbiska granar kan ha planterats i samband med byggnadens uppförande, då parkens äldsta del bör ha anlagts. Intressantast är kanske *Picea abies*, en grupp väster om byggnaden och en öster därom. Ca. 15 träd i varje grupp bildar två slutna, monumentala samlingar, friskt gröna från ett par meter ovan mark till de 25 m. höga topparna. Granarna torde vara rester av en f.d. skog, som efter gallringar och utglesningar bibehållits i konkurrens med främmande parkträd.

Walter Bauer

Cembratallar. Fem träd i en sluten grupp. Avstånd mellan stammarna 3 m. Höjd varierande mellan 15 och 20 m. Foto: W. Bauer.

Framför expeditionsbyggnaden finns två 25 m höga *Picea omorica* använda som julgranar med elljus i det långa vintermörkret. I SPF:s växtatlas 1961 anses arten hårdig endast upp till zon V. Foto: W. Bauer.

T. v. ca femton vanlig skogsgran. Avstånd mellan stammarna 2—3 m. Gemensam kronvidd: 12—14 m diam. Höjd ca 25 m.

T. h. två pelaraspar. *Populus tremula* f. *erecta*. (Den från huvudarten avvikande formen funnen i Västergötland 1916 av prof. Nils Sylvén). Höjd ca 19—20 m. Stamomfång i brösthöjd 75—87 cm. Foto: W. Bauer.

Sambucus racemosa L. f. simplicifolia Hyl., återfunnen i Uppsala

På hösten 1943, fann B. Bohlin en egendomlig buske på Kronåsens i Uppsala östsluttning. Busken var en avvikande form av *Sambucus racemosa* L. Den växte i ett exemplar tillsammans med normaltypen, som i mängd naturaliserats i åssluttningen. Formen beskrevs 1951 av N. Hylander som *S. racemosa* f. *simplicifolia* (Lustgården 1950–51, s. 106–108).

Formen utmärks, enligt Hylander, främst genom att de flesta (ibland alla) bladen på de sterila skotten var enkla och brett äggrunda till nästan cirkelrunda (på bilden med en något utdragen spets). I toppen och mot basen av de sterila samt på de blombärande skotten var bladen trefingrade eller kanske rättare en-parbladiga. Han fann också några blad, som bildade en övergång mellan enkla och 'fingrade'. I de fingrade bladen var uddbladet betydligt större och bredare än de båda sidobladen – även om dessa vanligen var bredare än småbladen hos normalformen. Vidare anmärks, att uddbladet

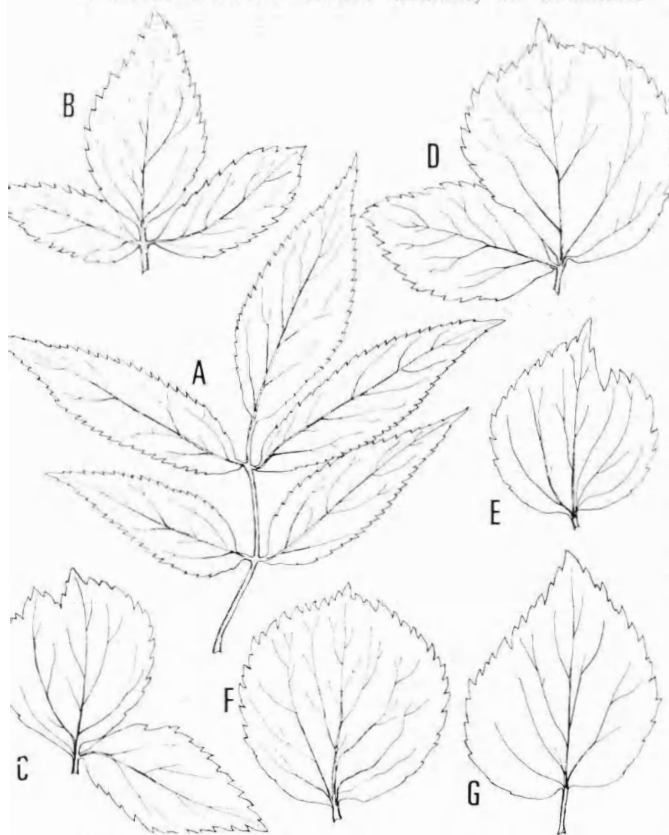
har en något bredare skivbas och är nästan oskaftat och följaktligen sitter tätt tillsammans med sidobladen. Från den latinska beskrivningen framgår också att bladkanten hade glesare, grövre och längre tänder än normalt. De är samtidigt förhållandevis ojämna i storlek och form (jfr Fig.).

Om formens uppkomst, påstod Hylander, att det inte kunde råda något tvivel om, att den bildats som en mutation i normalpopulationen på Kronåsens. Sådd av frö från den gav endast plantor av normaltyp i resultat, vilket tolkades så att de enkla bladen var en recessiv egenskap. Kronåsbuschen ansågs vara ett unikum, okänd i trädgårdarna och i litteraturen.

Som Hylander befarade var busken på Kronåsens ej "vid prima liv". Han var troligen den siste, som såg den vid ett besök på lokalen sommaren 1954 (Lustgården 1954–55, s. 97). De höga, täta askarna förkvävde den. Jag kunde trots omfattande letande inte finna spår av busken sommaren 1971.

Orsaken till mitt letande var, att jag tidigare samma år på en annan plats i Uppsala funnit inte mindre än sex buskar, som helt eller delvis överensstämde med den av Hylander beskrivna formen. De växte tillsammans med normaltypen strax norr om Gamla Uppsalagatan i den sk von Bahrskas häcken, som är en bred plantering av huvudsakligen tall. Planteringen gjordes under första världskriget för att skärma av staden från nordanvindarna, som svepte in över slätten. I denna del av 'häcken' är *Sambucus racemosa* ett helt dominerande inslag i buskskiktet. Druvflädern är olikåldrig och som det förefaller fullt naturaliserad.

De avvikande buskarna, som tycks trivas väl, växer ganska nära varandra på 'häckens' nordsida. De är nästan jämnstora och deras ålder kan knappast växla mycket. Intressant med dessa buskar är att de inte är helt lika varandra. Variationen är lättast att se i bladens växlande form och fördelning. Hos en av buskarna är de enkla bladen nästan ensamt förekommande, och finns även på de blombärande skotten. Hos två andra överväger däremot de 'trefingrade' bladen. På den ena av dessa förekommer nästan inga enkla blad. De resterande buskarna överensstämmer med den beskrivna Kronåsbuschen med dess blandning och olika fördelning på skotten av

Blad av A. *Sambucus racemosa* L., normalformen, B-G. f. *simplicifolia* Hyl.

enkla och fingrade blad. Det är svårt att förklara variationen, men det förefaller som om 'anlaget' för enkelbladighet tar sig något skilda uttryck hos olika individer.

Efter ett studium av de avvikande buskarna och jämförelser med de bredvidväxande normaltyperna finns det anledning att på några punkter komplettera beskrivningen av f. *simplicifolia*, till vilken jag fört alla de 'von Bahrska' exemplaren. Buskarna är alla lägre än normalt, vilket främst förorsakas av att internodierna är förhållandevis korta. Detta ger också buskarna en tätare förgrening. Extremt kommer det till uttryck på vissa skott, där bladen ibland kan sitta fyra i krans – här har ett internodium inte utvecklats. Reduceringen i längdtillväxten syns även i blomställningarna, som är mycket korta och kompakta. Vad slutligen gäller bladen bör originalbeskrivningen förtydligas i fråga om bladskivebasen, som kan vara hjärtlik, och det gemensamma bladskafet, som reducerats i längd från normalt ca 3–6 cm till ca 0,5–1,5 cm. Av det sagda framgår att den mutation, som uppenbarligen skett, tar sig uttryck i en förändring av en rad tillsynes skilda och oavhängiga morfologiska egenskaper. Denna slutsats kan dock vara en smula vilseledande eftersom en förändring (hämning) av 'tillväxtanlaget' troligen skulle kunna resultera i alla de uppkomna avvikelserna, i form av kortare internodier och mera odifferentierade blad. Eventuellt kan man också tänka sig den enkla förklaringen att minskningen av den totala bladytan, som blir följden av enkelbladigheten, leder till svagare tillväxt. Lika egendomligt, som buskens utseende är, är också, kan man tycka, förhållandet att en så ovanlig form blir funnen två gånger inom samma stad. Kronåsmutanten var med andra ord inget unikum utan nyfyndet visar istället, att det kan finnas förutsättningar för att enkelbladsformen på nytt kan dyka upp i Uppsalapopulationen av *S. racemosa*.

I en mindre artificiell miljö än på den nuvarande lokalen vore sannolikt formens möjligheter att överleva begränsade genom den svaga växten. Av den anledningen togs från de 'von Bahrska' buskarna sticklingar 1971. Några av dessa utvecklade sig väl och i Botaniska Trädgården finns nu ett par omkr en meter höga buskar av *simplicifolia*-formen. De vållar alltid stor tveksamhet vid bestämningen bland tillfrågade besökare. Pressat material har lämnats till Botaniska museet i Uppsala. Ytterligare ett mindre exemplar av formen blev funnet nära de övriga 1974.

Örjan Nilsson

LITTERATUR

- Hylander, N. 1951. En egendomlig form av *Sambucus racemosa* L, funnen vid Uppsala. — Lustgården 31–32 (1950–51), s. 106–108.
– 1955. Träd och buskar i Uppsala. Några anteckningar, gjorda hösten 1954. — Ib. 35–36 (1954–55), s. 18–101.

Vitstammig tall eller *Pinus Heldreichii*. Nya seminariet i Linköping. Foto: Ryl.

Pinus Heldreichii i Linköping

Barrväxter med långa barr är alltid dekorativa. I nya seminariets anläggning i Linköping gick jag på sin tid runt med framlidne trädgårdsdirektör Andersson, skaparen av ett av Nordeuropas vackraste stenpartier bland annat, och tittade på träden i anläggningen. Han kom ihåg namnen på dem alla utom ett, och han kunde inte heller erinra sig, varifrån han tagit det.

Så gick åren. Då och då tog jag en gir ned mot det obestämda trädet, nyfiken på dess rätta vetenskapliga namn. Men jag fick vänta både länge och väl, innan jag fann en kotte att bestämma det på. Det visade sig nu, att det gällde *Pinus Heldreichii*. Att ha en yvig tall med detta namn är ju något, som nya seminariet kan känna sig stolt över. Jag tror inte, jag har sett den tallen på så många andra ställen i landet.

I katedralskolans anläggning frodas ännu i denna dag de bägge ståtliga exemplaren av *Pinus flexilis*,

som jag på sin tid visade ett par jättekottar av i Lustgården. Bestämningen hade professor Lagerberg vänligheten göra åt mig.

Carl Rylander-Ryl

Ärtcypress och vitcypress — två suveräner i Östergötland

Häromdagen, när jag satt och genombläddrade gamla årgångar av den förträffliga Lustgården, såg jag i min artikel i Lustgården för 1934, att ett litet exemplar av ärtcypressen redan året förut hade fått så svåra frostsador, att det måste tas bort fullständigt. Ett större exemplar klarade sig dock igenom de svåra isvintrarna och står ännu kvar på en holme nedanför den s.k. Snuggan vid slussarna nere i Tannefors.

Nu — c. trettio år senare — har detta exemplar naturligtvis växt till sig ytterligare och utgör en av Linköpings ståtligaste solitärer i sitt slag.

Det här är inte *Chamaecyparis pisifera* från Japan utan *Chamaecyparis pisifera* v. *squarrosa*, en genom sticklingar fixerad ungdomsform av den normala plantan.

I Japan kan ju *C. pisifera* gå upp till ett femtio meter högt träd. Den här ungdomsformen, som anses som den egendomligaste variationen av detta träd med helt fristående, långa, smala utspärrade, vackert blågröna barr, har jag inga säkra siffror på i Europa, men detta exemplar reser sig vackert mot höjden ungefär 10—12 meter efter ögonmått, skulle jag tro.

Från Linköping till trakten i närheten av Borensberg. Häromåret kom jag och några vänner bilande in mot Borensberg från en plats bakom Ljungsbros, då jag plötsligt ropade till och bad chauffören stanna bilen.

Ända intill vägen och med en liten, trevlig trädgårdstappa framför, låg en rödmålad stuga med veranda, och över verandans tak bredde en utsökt formad vitcypress ut sin attraktiva krona.

Jag hörde sedan, att stugan ägdes av en dam inne i Borensberg och att damen ifråga använde den som sitt sommarnöje.

Vitcypressen, som på latin heter *Chamaecyparis thyoides*, ansågs på sin tid av professor Sylvén endast odlingsvärd i Skåne. Men nu vet man alltså, att den kan gå bra till så långt upp i landet som i Östergötland.

Jag minns, att intendent Nitzelius i Göteborg,

som jag för några år sedan talade med om saken, förfrågade sig om både läge, höjd och jordförhållanden och mycket mer i samma stil. Kan Lustgårdens ärade läsare visa på andra exemplar i landet av vitcypressen, så är det ju enbart glädjande. Göteborgs botaniska fick ju sin 1919. Hur det står till med den på Hemsön i Arboretum Drafle, vet jag inte i skrivande ögonblick. I boken med Lundgrens fina bilder finns bara en uppgift om dess förekomst i samlingen, ingenting om dess trivsel eller i bildform om dess utseende.

Carl Rylander-Ryl

Ett litet kuriosum

I Linköpings trädgårdsförening försöksodlas ibland både barr- och lövträd med större eller mindre framgång. I flera år gjordes försök med en ceder, *Cedrus atlantica* v. *glauca*, men vintrarna raderade ut alla ansträngningar. Det fanns dock en trädgårdsman, gammal och erfaren, som hade den goda egenskapen att aldrig ge tappt, hur mörkt det än såg ut för tillfället. Han satte naturligtvis en ny planta, men denna gång var han försiktigare och fann en mycket skyddad vrå för den. Både trädgårdsmannen och jag avvaktade spánt resultatet men ingen av oss hyste stort hopp. En vinter gick, en till och en till, och se, plantan tog sig, växte och bildar redan nu ett litet träd på nära två meters höjd.

Blåcedern kan alltså fås att växa så långt upp i landet som i Linköping.

Carl Rylander-Ryl

Gatuträden och deras skötsel

Rubriken var tema vid ett veckolångt seminarium i Heidelberg, Tyskland. Beteckningen "gatuträd" var litet vilseledande då föredragen berörde både park- och gatuträd.

Att referera hela kursen skulle ta för stort utrymme. Några avsnitt kan emellertid vara av intresse för dendrologer, speciellt därför att det som sades avviker från tidigare erfarenheter.

1. Omplantering av större träd.

Att plantera om stora träd är mera vanligt i Tyskland än hos oss. Resultatet är genomgående tillfredsställande med lyckat resultat vid 90 % och däröver. Därtill kan nämnas att tillväxten ej, eller

endast under första året efter omplantering, minskar något. Omplanteringsmetoden skiljer sig dock väsentligt från den som är gängse hos oss. I motsatts till vårt sätt, att beskära trädet i samband med omplanteringen, beskärs trädet i Tyskland nästan inte alls.

Till denna metod hör dock att man anbringar avdunstningsskydd i någon form. Vidare arbetar man med olika hormoner för att påskynda rotutvecklingen.

Orsaken till detta förfarande är det faktum att över hälften av trädets torrmasa består av kol. Detta kol tas dock upp enbart genom bladen och binds genom assimilation. Det är därför viktigt att trädet får behålla så mycket bladmasa som möjligt.

Ett hårt skuret träd tar av reserverna, som ligger i de kvarvarande bastdelarna under barken. Därför visar nästan samtliga träd ett gott utslag det första året. Därefter är emellertid inte bladmassan tillräcklig för att hålla systemet igång, med den påföljden att trädet "stampar" på platsen.

Som redskap för lyftning och flyttning används ofta kran. Lyftning sker med en stältub, som förs genom stammen. Denna metod har vi själva låtit använda med god erfarenhet. (Trädflyttning i Västerås.) Trädroten emballeras ej vid korta flyttningar. Även lyftning med bara grävmaskin förekommer, dock förordas där ett säkert emballage. (God erfarenhet med grävmaskin och *utan* emballage har dock Walter Bauer gjort vid omplantering av tidigare planterade lindar vid Leufsta bruk i Uppland.)

Omplantering med s.k. treemovers av olika fabrikat — såväl engelska som amerikanska — är man tveksam mot. Erfarenheten har visat att maskinerna kräver för stor plats, en plan och horisontal yta samt en absolut stenfri mark.

2. Trädkirurgi.

I Tyskland gör man distinkt skillnad mellan trädvård och trädkirurgi.

Även avancerad sårbehandling och behandling av frostsprickor, saltskador mm faller fortfarande under trädvård. Denna utförs av till trädgårdsyrket utbildad personal. Den rena kirurgin utförs av dyrbara specialister.

Anledningen till att enklare skador behandlas av trädgårdsfolk är att den förebyggande trädvården tillmätts allt större betydelse. Utbildning till trädvårdare sker under ledning av trädkirurgen. Inom trädkirurgin kunde jag notera att den sedvanliga

Modern trädkirurgi

Öppet luftigt dränerande sår efter bortrensad sjuk ved. Såret impregnerat och skyddsstruket. Stammen stabiliserad med rundjärn.

plomben inte används längre samt att stabiliseringsjärn och ankare används i allt större omfattning. Den snittyta man får efter sågning (med vass såg) och som på gammalt sätt skall putsas med en vass kniv, lämnas idag med sågyta, eftersom denna yta snabbare bildar kallus.

En mycket omfattande samling reparerade träd kommer besökare av Bundesgartenschau 1975 i Mannheim att få se.

3. Värdering av träd.

Detta är ett ämne som tyvärr inte beaktats nog i Sverige. I Tyskland finns två modeller för värdering av träd och i samband därmed även för skador på dessa. Den ena modellen har utarbetats främst med tanke på tyska lagar och försäkringsbestämmelser. Beräkningen av värdena för träd är här mycket komplicerad.

Den andra är kortfattad och liknar den schweiziska modellen, eftersom båda arbetar efter poäng för olika värderingsdelar.

För svenska förhållanden har jag på uppdrag av

Kungl. Byggnadsstyrelsen utarbetat en modell, som liknar både den schweiziska och den kortfattade tyska modellen. Värderingen sker med hjälp av poäng, som multipliceras med varandra. Produkten därav multipliceras sedan med ett indextal. Slutprodukten anger värdet i kronor.

Följande faktorer ingår i bedömningen av trädets värde:

a) Trädslag	3 — 9	poäng
b) Skönhetsvärde	1 — 10	poäng
c) Växtplatsen	6 — 10	poäng
d) Tillväxt (klimat)	1,1 — 1,7	poäng

Produkten inkluderar inköp och arbetskosnader, däremot inte fraktkostnader och inte, vid import, tull- och växtskyddsavgift.

Det anförda är bara ett litet plock ur en mångfald ämnen kring stora träd som berördes i olika föredrag. De var så givande att det vore önskvärt att genomföra ett liknande seminarium eller symposium i Sverige.

Klaus Stritzke

Internationellt trädgårdssamarbete

En internationell organisation för hortikulturellt intresserade människor bildades 1973 i England. Den har beteckningen "The International Gardens Group" och är en självständig avläggare till en tidigare existerande sammanslutning "The Buildings of England Group". Den nya trädgårdsorganisationen har som främsta syften dels att "ordna hortikulturella evenemang i England och andra länder till vilka trädgårdsälskare i alla länder inbjudas delta; och att inom ramen för ett gemensamt trädgårdsintresse befordra internationell vänskap och förståelse," dels att "med de medel, som insamlats genom dessa evenemang bidra till olika humanitära ändamål eller stödja hortikulturella organisationer i England eller de länder där evenemangen ägt rum".

Organisationen har, som vanligt är i England, en styrelse där man möter många klingande namn och imponerande titlar de flesta säkert med anknytning till trädgårdar av magnifikaste slag. Det räcker att nämna earlen av Rosse, vars lady på det älskvärdaste sätt jämnade vägen för dendrologernas besök på Nymans, som hennes far en gång skapade.

Hitills finns representanter — "advisory patrons" — i ett flertal länder inom och utom Europa. I Tyskland finner man bland dessa greve Lennart Bernadotte.

Nu söker man sådana representanter i Sverige — personer som kan betraktas som "key figures in the Swedish horticultural world". Hur det nu än kan gå med detta är var och en välkommen som medlem mot erläggande av en årsavgift på 5 pund. Närmast på programmet står en 8 dagars tur i England i början av juli 1975 — "The English garden in high summer". Den ser ut att verkligen vara något för de kräsna, som dessutom kan räkna med ett mycket gästfritt mottagande på slott och herresäten.

Redan dessförinnan — i april — kan man delta i en utflykt till Belgien innefattande "La florales de Ghent", som inträffar vart femte år. Programmet verkar även här mycket lockande för att inte säga exklusivt.

Den som deltar blir automatiskt medlem, vilket innebär en liten rabatt på ett ganska högt pris. För närmare upplysningar står sekreteraren eller under-tecknad till tjänst.

Gösta Adelsvärd

Den ståtliga jättethujan Thuja plicata i Lambeohofs park utanför Linköping. Foto: Ryl.

Recensioner

Hand med bin

"Vill du vara lycklig hela din levnad, så skaffa dig en trädgård och bin" säger ett kinesiskt ordspråk. För att lyckan skall bli fullständig krävs dock att man kommer på god fot med dessa flitiga varelser. Hur detta går till får man upplysning om i Fil. lic. Bertil Wahlins "Om konsten att umgås med bin" (Nordstedts förlag).

Det är här alltså inte fråga om någon handbok i biodling utan tyngdpunkten ligger just i vad titeln ut-säger. Man får reda på hur man bör nalkas bin och handskas med dem. Men för att lyckligen gå iland med detta måste man veta hur biet är skapt och reagerar, hur dess sinnrikt konstruerade samhälle är funtat och påverkats i samlevnaden med människan under tusentals år.

I författarens sällskap blir man underrättad om allt detta på det lättastaste och behagligaste sätt. Hans lärdom är lättsmält som honung, en produkt som han naturligtvis propagerar för; den är ett livsexir, det framgår såväl av de gamles uppgifter som av den moderna vetenskapen. Den senare har också fascinerande ting att meddela om binas sinnen och språk. Genom sökarbiets dans inne i den mörka kupan får de övriga arbetsbina exakta besked om avståndet till exempelvis ett klöverfält liksom om där finns mycket eller litet att hämta. Vad det är för slags blomma känns på doften som kunskaparen medför.

Bina hör till våra äldsta husdjur. Deras egenartade samhällsbyggnad och värde särskilt för en primitiv hushållning som näringsämne och medicin har förskaffat dem en given plats i myter och religion. Denna kulturhistoriska bakgrund till bokens sakliga innehåll är inte det minst läsvärda.

Men även för dagens hushållning spelar bina en roll. Kanske inte så mycket som producenter av honung trots alla dess goda egenskaper, men för växtodlingen som pollinatörer. I den egenskapen taxeras värdet av binas arbete till drygt 11 milj. för svenskt jordbruk, bortåt 10 milj. för frukt- och bärödlingen och 7 milj. för husbehovsödlingen. Sammanlagt omkring 25 milj. För vilda växande träd och örter har bina en motsvarande betydelse och hör till de miljövårdare som bör gynnas.

Det framgår av detta och mycket annat att biodlingen är värd uppmuntran. Vi har plats för många fler biodlare till nytta för alla och nöje för dem själva.

Men vare sig man funderar på den saken eller ej har man glädje av denna introduktion i konsten att umgås med bin. I många fall lär frestelsen att fort-

sätta umgänget mera handgripligt bli övermäktig efter läsandet. Till detta bidrar läckra teckningar av Kristina Wahlin.

Allt som allt: en lika nöjsam som nyttig skrift.

Gösta Adelswärd

Vackert om träd

En bok för amatörer – ordet amatör i den ursprungliga bemärkelsen – "en person, som utövar en konst, vetenskap o d för nöjes skull", så skulle man kanske kunna karaktärisera *The International Book of Trees, A guide and tribute to the trees of our forests and gardens* av Hugh Johnson. (Mitchell Beazley Publishers Ltd, 14-15 Manette Street, London. 9.95 pund). Med denna brasklapp må det också vara en amatör av betydligt anspråkslösare slag tillåtet att anmäla den. Han ser inte de fel och luckor som fackmannen säkert skulle finna. I stället ser han möjligheter att tappa till lakuner i sitt eget vetande där fackmannen endast skulle se elementära fakta.

Nog av. Det är, för att börja med det yttre, en magnifik volym tryckt på tjockt papper och rikt illustrerad. Här finns kartor och diagram bl a ägnade trädens utveckling genom tiderna, och deras utbredningsområden och härdighet. Framställningar av trädens anatomi leder in i minsta cell lika pedagogiskt som skönt och inte mindre förträffligt åskådliggörs livsprocesserna från rottråd till bladverk. Ekologiska sammanhang och livet kring och i samband med träden får sin beskärda del alltifrån markens bakteriflora till himmelens fåglar.

Till de levande varelser som ägnar träden intresse hör ju också i högsta grad människan. Med ett urval får man bekanta sig närmare. Dit hör botanikens banbrytare — bl a naturligtvis Linné — och "plant-hunters" denna äventyrliga skara, som under ofta otroliga strapatser samlade växter från jordens alla hörn.

De konstnärer med kamera och ritstift, som framställt bildmaterialet upptar en hel spalt. De har gjort ett arbete som inte bara är skickligt utan ofta av raffinerad skönhet, därvid hjälpta av en reproduktionsteknik i högsta klass. Färgbilderna blandas effektivt med återgivningar av gamla kopparstick och annat äldre material ur botaniska och hortikulturella verk.

Vid beskrivningen av de olika trädslagen följs samma principer och motiven har valts såväl från trädets

naturliga miljö som från trädgårdar och parker till lika glädje för natur- och trädgårdsälskare.

I ett värdefullt avsnitt får man grafiskt och i bild följa olika trädslags tillväxthastighet, tyvärr knappast i alla stycken användbar när det gäller svenska förhållanden.

Författaren är en entusiast för sitt ämne, vida berest och beläst vilket ger texten liv liksom att han också tillåter sig att "tycka" både bra och illa om det ena och det andra i anslutning till träd och trädgård, därmed, om inte förr, avslöjande sig som en sann amatör. Bl a just av den anledningen är boken lättläst och stimulerande. Som bekant finns ingen bättre metod att lära sig en sak än att skriva en bok om den. Författaren har skrivit flera och om hans lärdom kan inga tvivel råda även om den är föga tyngande.

Till de företeelser han ogillar hör den klassiska italienska och franska trädgårdskonsten där "träden var enbart byggnadsmaterial". Människorna som skapade och nyttjade den får sig också en släng i förbifarten. Det är märkligt att dessa gamla fördomar om naturligt och onaturligt i trädgårdskonsten fortfarande lever – man möter dem rätt ofta även i Sverige. Få tänker på att "naturparken" i den engelska traditionen, kräver nära nog lika mycket vård och minst lika mycket omtanke — välberäknad gallring, nyplantering mm – för att ge intryck av naturlighet, som barockanläggningen för att behålla sin strikta och harmoniska form.

För dendrologer och parkvårdare har "The International Book of Trees" mycket att ge. Förutom vad som redan antytts kan nämnas avsnitten om trädskjudomar, om hur man väljer träd för olika platser, botaniska och hortikulturella data om varje i boken omnämnt träd – och det är många från alla världsdelar – samt en ordlista över använda grekiska och latinska termer. Ur de flesta aspekter blir ämnet belyst på ett inte minst för ögat mycket behagligt sätt.

Lionel de Rothchild, berömd engelsk rhododendronodlare höll en gång ett föredrag för en trädgårdsklubb, som började så här: – Gentlemen, ingen trädgård hur liten den än är bör vara utan ett vilt skogsområde på ungefär två tunnland. – Efter att ha avnjutit Hugh Jonsons bok är nog de flesta trädälskare böjda att instämma i detta önskemål.

Gösta Adelswärd

Drottningholm under fyra sekler

Drottningholm, såväl slottet som dess omgivningar, har varit föremål för många mer eller mindre ingående skildringar. Bland de vetenskapliga kan nämnas Nils G. Wohlins doktorsavhandling om trädgården och parken, som f.ö. först publicerades i denna

årsskrift årgångarna 1926 och 1927. Vad som hittills saknats är en användbar handbok för var och en, som i koncis och lättläst form ger fakta om det kungliga lustslottet med tillhörande domäner och trakten däromkring.

Nu har emellertid en sådan skrift utkommit med en författare som har alla förutsättningar att behärska ämnet — f. slottsfogden på Drottningholm, hovjämästare Stig B. Hegardt. (Drottningholm under 400 år)

På knappt hundra sidor får man reda på allt som rimligen kan begäras om Lovön och fastighetsbildningen där, det nuvarande kungliga slottet och dess föregångare med omgivande byggnader, vägar och broar, kyrkor och kapell, regentlängder och personalförteckning och mycket annat av intresse och till gagn för en besökare.

Jakten, förr i stor utsträckning ett kungligt prerogativ, får en skildring, som strängt taget ger hela rikets jakthistoria i ett nötskal, vilket är en prestation. Det är bara ett av bokens vittnesbörd om att hovjägmästares stilistiska förmåga stigit väsentligt sedan en av förf. citerad föregångare i ämbetet under Gustav IV Adolfs tid utfärdade följande kungörelse: "Skallgångar anbefalles till utrotande av rovdjurs befrämjande, och efter hvarje skallgång skall huden av jägeribetjäningen afdragas och till mig afsändas."

Det nuvarande slottet började byggas under 1660-talet för att ersätta ett av Johan III uppfört, som några år tidigare brunnit. Kung Johans slott var avsett för drottningen, Katarina Jagelonica och från den tiden stannar namnet Drottningholm. Såväl Katarina Stenbock, Gustav Vasas 3:dje gemål som Maria Eleonora, Gustav II Adolfs, innehade detta slott, som alltså liksom det efterföljande i hög grad gör skäl för sitt namn.

1600-talsslottet hade änkedrottning Hedvig Eleonora till byggherre och de två Tessinarna, Nicodemus d.ä. och d.y. till arkitekter. När det omkring 1700 stod färdigt ståtade det med rödfärgade fasader och grå listverk. Man får i tankarna det första Versailles, Ludvig XIII:s, i tegel och kalksten, som Kung Sol så småningom lät baka in i ädlare material. Först 1770 vitfärgades Drottningholm och det var endast en av många förändringar under det seklet. Man får följa byggnadshistorien genom storhet och förfall fram till den pietetsfulla och vetenskapliga restaurering som ännu pågår och för vilken framlidne Kung Gustav VI Adolf visade stort och sakkunnigt intresse.

Vilka inspirationskällor som en gång påverkat utformningen av Drottningholms slottsbyggnad kan lämnas därhän. Säkert är att Versailles stod som mönster för trädgården. Tessin d.y. hade blivit vänligt mottagen av Le Nôtre, den älskvärde gubben, som själv visade honom Versailles-trädgårdens mirakler. De brevväxlade, tack vare vilket svenska arkiv ännu har i sin

ägo Le Nôtre-dokument som kanske saknar motstycke.

Redan från 1660-talet finns en plan för trädgården, som visar omisskännligt franska drag och som säkerligen inte kan ha Tessin d.ä. som författare. Det anses numera troligt att den tillkommit i Frankrike under Le Nôtres överinsende. Den visar i varje fall dennes stil fullt utvecklad och modernitet av det slaget var vid den tiden knappast att finna i vårt land.

Terrängen var emellertid motspänstig och slutresultatet blev en hel del annorlunda. Men Mästarens anda vilar fortfarande över det hela och Tessin d.y. använder sig flitigt och skickligt av sina reseminnen; vattenparterren i Chantilly — ett av Le Nôtres finaste verk — och kaskadmuren i Vaux le Vicomte får här sina svenska motsvarigheter.

För den magnifika skulpturala utsmyckningen hade fältherrar, kungliga och andra, väl sört. Herculesfontänen har vi Prag att tacka för och Neptunus på sjöparterren är en av Karl X Gustavs souvenirer från Fredriksborgs slott i Danmark. Men ytterligare ett 30-tal bronser, förmodligen i en stil som under 1700-talet började bli förlegad, lär ha smälts ned och förvandlats till kyrkklockor och de ståtliga lejonerna på Slottsbacken i Stockholm.

Under 1800-talets förfalloperiod utplånades mycket av denna storartade barockanläggning, bl.a. revs kaskadmuren. I början av 1900-talet gjordes en del behjärtansvärda återställningsarbeten men först under Gustav VI Adolf igångsattes en restaurering grundad på noggranna studier av den gamla anläggningen i vilket många framstående krafter medverkade. Det må räcka att nämna professor Nils G. Wohlin, som tidigt pläderade för denna sak, slottsarkitekten Ivar Tengbom och landskapsarkitekt Walter Bauer. Att gamle kungens välkända kulturhistoriska kunnande och stora insikter ifråga om park och trädgård här fick ett kärkommet utlopp behöver inte ens sägas.

Efter mer än 20 års arbeten framstår trädgården nu i stort sett så som man ser på gamla kopparstick. I vissa detaljer är den av praktiska skäl förenklad. Broderiparterrerna har t.ex. ersatts av gräsparterrer, vilket f.ö. är försvarligt ur trädgårdshistorisk synpunkt. Den återuppståndna kaskadmuren, vattenparterren och fontänen "Kronan" frustar fram större vattenmängder än de någonsin gjorde en gång i tiden då vattnet fördes genom trärör från en damm med otillräcklig vattenföring. Alléer och boskéer har hamlats och förnyrats och börjar återfå avsedda fasoner.

Förmyelsen har också nått Kina slott både det inre och omgivningen samt den engelska parken skapad på Gustav III:s befallning av C. F. Piper som på ort och ställe studerat hur en sådan skulle se ut — en kunskap som inte ens i våra dagar trängt särskilt djupt i våra landamärens.

"Drottningholm under 400 år" ger besked om allt detta och mycket annat som ovan antytts på ett klart

och överskådligt sätt. Mängden av information — och den är betydlig — kryddas av citat och kulturhistoriska notiser som är lika upplysande som roande. Det är en bok man läser med nöje och som mycket få torde vara kunniga nog att undvara vid ett besök på Drottningholm och Lovön.

En mängd planer, bl.a. en mycket användbar av landskapsarkitekt Walter Bauer över trädgård och park med slottet och andra byggnader, underlättar nyttjandet. Så gör också personregistret och för den vetgirige står en litteraturförteckning till tjänst.

Det yttre slutligen är värdigt innehållet: slottet från sjösidan tecknat av Lisa Bauer, precist och elegant.

Gösta Adelsvärd

Det svenska änget

Brunsborg, Karin. 1974. Änget — en rest av det gamla kulturlandskapet, 68 sidor och en utvikskarta. Samfundet för Hembygdsvård, Stockholm. Pappersband. Pris 12 kr.

Änget är en uråldrig rest i vårt kulturlandskap. Det sägs ibland vara "bondens skönaste kulturprodukt". Änget är dock inte bara kultur utan även ett tilltalande stycke natur. Charmen hos ängten ligger bl.a. i dess omväxling. Träd och buskar, ensamma eller i små bestånd, paras med gläntor av varierade form och storlek, det mörka med det ljusa. Genom lövtäkten har träden fått ett ofta besynnerligt och avvikande utseende. De öppna partiernas flora är vanligen rik — där finns många sorters gräs blandade med örter av skilda slag. Ängten är kanske vackrast på försommaren då det späda gröna och framförallt blomsterprakten är betagande skön. Men även under andra tider på året är ängten tilldragande.

Det är naturligt att slå vakt om en sådan pärla i vårt kultur- och naturarv. I den här föreliggande lilla boken ges oss i första hand den information, som behövs för att "rädda" ängarna åt eftervärlden. Ängten passar nämligen inte in i modern svensk jordbruksökonomi. Av den anledningen är det dömt att försvinna om inte krafttag tas för dess bevarande. Genom sådana har dock flera traditionellt hävdade ängen redan räddats och vårdas ömt.

Inledningsvis beskrivs ängens historia och inplacering i det gamla odlingslandskapet. Historiken förs fram till våra dagar och synpunkter läggs på ängens framtid. Kortfattat får man också insikt i dessa områdets hävd och en del av de produkter ängten gav. Lars Kardell har bidragit med en diskussion om ängens försvinnande.

Värdefull är en förteckning och kort beskrivning av befintliga och föreslagna ängsreservat i Göta- och Svealand med ett anmärkningsvärt undantag av Gotland.

I bokens mest omfattande kapitel beskrivs fyra ängen i Östergötland mera i detalj. Författarinnan har

själv inventerat dessa ängen för länsstyrelsens räkning. Genom denna inventering har man fått ett säkrare underlag för bedömningen av områdenas skyddsvärde. Främst har kärlväxtfloran undersökts. Mycket intressanta är lindänet i Hallstad och askänet i Misterfall. Båda har en påfallande rik flora och ett stort skyddsvärde. Störst av de östgötska ängarna är det vid Sättra, som redan avsatts som naturreservat. En beskrivning ges också av hur man restaurerar och bevarar ängarna.

En drivande kraft bakom ängsinventeringen i Östergötland har Ulf Ribers i Motala varit. I boken har han bidragit med ett kapitel om träd och buskar i svenska ängen. I detta får man dessutom en rad värdefulla upplysningar om de olika arternas användningsområden och värde för brukaren. Han diskuterar vidare hur man kan söka lösa den besvärliga arbetskraftsfrågan i samband med ängarnas fortsatta hävd. Boken är rikt illustrerad. Den kan livligt rekommenderas som reselektyr för de dendrologer, som på försommaren 1975 tänker exkurera i Östergötlands fagra ängen.

Örjan Nilsson

Nutidsmänniskans landskap

'New lives, new landscapes'. Nan Fairbrother. Architectural Press.

Denna fascinerande och stilistiskt lysande bok har redan blivit en klassiker i England. Den publicerades 1970 och illustrerades med Nan Fairbrothers egna utsökta fotografier. Sedan dess har också boken givits ut i pocketform av Penguins.

Bokens första del analyserar det engelska landskapet och de faktorer som förändrar detta. Nan Fairbrother accepterar nödvändiga förändringar. "New landscapes", är samtidigt levande landskap. Bokens sista två delar handlar om de olika landskapstyper som finns i och utanför våra städer och beskriver vad man kan göra för att förbättra dessa ofta torftiga och sterila miljöer.

Nan Fairbrother skrev sin bok i en kapplöpning med tiden och sitt eget liv. Hon gick bort kort efter det att boken publicerades. "New lives, new landscapes" kan ses som ett budskap till alla planerare och arkitekter som är intresserade av landskap som miljö.

Lavender Sundberg.

Föreningen för dendrologi och parkvård

Styrelseberättelse för år 1973

Intresset för föreningen och dess aktiviteter har under året varit stort och livligt bland medlemmarna. Anslutningen av nya medlemmar (inkl familjemedlemmar och studerande) har glädjande nog något överstigit avgången. Vid årsskiftet 1973/74 var antalet föreningsmedlemmar 879 (mot 872 föreg årsskifte).

Lustgården 1973 har ännu inte utkommit, men är f n under tryckning. Volymen omfattar 88 sid; till denna fogas separat en tryckt, aktuell medlemsmatrikel om ca 10 sid.

Föreningens 54:e årsmöte hölls den 10 mars på Kungl Skogs- och Lantbruksakademien i Stockholm under närvaro av ca 120 personer, omfattande medlemmar jämte gäster. För 23:e gången omvaldes greve Torgil G. von Seth till ordförande. Till ordinarie styrelseledamöter för perioden 1973—75 omvaldes Gösta Adelswärd, Gösta Engstedt, Olof-Fredrik Smedberg och Kurt Torberger. För samma period valdes efter Bengt M. P. Larsson, som frånsagt sig omval, Mårten Smedberg. Till suppleanter för perioden 1973—75 omvaldes Lennart Hildingsson och valdes Arne Segerros i stället för Per Friberg. Till revisorer för 1973 omvaldes som ordinarie Björn Ditzinger och René Dombret efter Bertil Mo som frånsagt sig omval, som revisorsuppleant för 1973 omvaldes Hans Landgren. Som ledamöter i valberedningen ingår Dicken Lagerfelt, Mårten Smedberg och Björn Ditzinger (sammankallande).

Docent Örjan Nilsson presenterade 'Projekt Linné', ett nystartat projekt, som stöds av Världsnaturfonden, vars syfte är utrotna för vilka svenska växter det kan föreligga ett utrotningshot och vad som kan göras för att skydda dem. Föredraget illustrerades med stillbilder.

Efter middagen visades bilder från 'Resan i Österled', som kommenterades av Inga Jungstedt och Sven A. Hermelin.

Årsmötet avslutades med att ordföranden framförde föreningens tacksamhet till den avgående styrelseledamoten Bengt M. P. Larsson och sekreteraren Mårten Smedberg.

Föreningens av årsmötet fastställda arbetsprogram har genomförts med undantag av exkursionen till Sydengland som måste inhiberas på grund av ett för lågt deltagareantal. De övriga fyra exkursionerna har planerligt ägt rum och samlade ett flertal deltagare (196 st). Eftersom några av dessa arrangemang kommer att beskrivas på annan plats lämnas här endast en summarisk översikt:

19 maj *Tullgarn*. Den nyligen restaurerade engelska slottsparken från 1700-talet visades av landskapsarkitekt Walter Bauer. Det omfattade naturreservatet, som ligger i anslutning till slottet, demonstrerades av prof. Måns Ryberg. Reservatets historia, vegetation, nuvarande och framtida skötsel visades. Det gavs också tillfälle att bese slottets innandöme.

26—27 maj *Uppland*. Färdens ledare var Göran Greyer Larsson assisterad av bl a Inga Jungstedt och Torgil G. von Seth. Vid Steninge slott demonstrerades parken och restaureringen av Steningeviken. Utanför Sigtuna gjordes ett uppehåll i Viby by varifrån Wennarns slott snart nåddes. Här demonstrerade Walter Bauer parken med det pågående restaureringsarbetet. Övernattningen skedde i Gimo, där tillfälle också gavs att bese den gamla bruksbebyggelsen, slottet och dess park. Dagen därpå demonstrerade Bengt M. P. Larsson Andersby ängar och berättade om områdets vegetation och aktuella naturvårdsproblem. Salsta slottspark visades av Sven Hermelin och exkursionen avslutades med ett besök på Linnés Hammarby som Helmuth Wanderoy berättade om.

4—11 aug. *Dala-fjällen*. Åter en dendrologisk fjällfärd under ledning av Mårten Smedberg. Baspunkten var Storsättra fjällhotell vid Grövelsjön. Härifrån utgick turer till bl a Njupeskar, Fulufjället, Nipfjället, Töfsingedalens nat.-park och Engerdal. Efter en kort avstickare på norska sidan anträdde hemfärden med ett uppehåll vid Älvdalens porfyrvverk.

18—29 sept. *Portugal*. Årets internationella dendrologbegivenhet hade planlagts och leddes av landskapsarkitekt Klaus Stritzke under medverkan av Mårten Smedberg. Resan gick med buss genom Portugals nordligaste landskap, Minho där bl a lan-

dets äldsta huvudstad Guimaraes, pilgrimskyrkan Bom Jesus do Monte och Viano do Castelo besöktes. Resan gick vidare genom portvinsdistriktet till det antika lärdomsfästet Coimbra och munkarnas skog i Bussaco. Nazare är ett berömt fiskeläge, Fatima är en stad bygd runt ett träd, Evora är herdarnas huvudstad och Lissabon portugisernas; för att nämna några av sevärdheterna. Dendrologerna möttes av en strålände gästfrihet som sänar fick programmet på fall — men oskattbara upplevelser och intryck rikare kom våra resenärer hem.

Någon lista över parker som står öppna för dendrologer under en viss tid har inte gjorts upp i år, eftersom intresset för en sådan tycks vara något svalt.

Nästan varannan medlem har under året deltagit i något av föreningens arrangemang. En stark aktivitet från medlemmarnas sida avspeglas också i den omfattande korrespondens och det livliga meningsutbytet som ägt rum med styrelsen. Under året har medlemmarna informerats om olika aktiviteter, resor o likn genom ett februari- och ett höstbrev, och reseförfrågningar.

Lustgårdens kvalitét och det nu uteblivna anslaget kräver många medlemmar varför det nu blir angelägnare än någonsin att göra föreningen attraktiv. Det är styrelsens förhoppning att detta skall lyckas.

Föreningens styrelse har under året haft ett sammanträde och dess arbetsutskott två. Att räkna upp och redogöra för alla de ärenden som avgjorts inom arbetsgrupper eller internt mellan styrelsemedlemmar är inte realistiskt. Till arbetsutskottet har knutits en arbetsgrupp för exkursionsplanering med Mårten Smedberg som sammankallande.

Styrelseberättelse för år 1974

Intresset för föreningen och dess verksamhet har under året varit stort och livligt bland medlemmarna. Anslutningen av nya medlemmar har glädjande nog åter överstigit avgången. Vid årsskiftet 1974/75 var antalet föreningsmedlemmar 919 (mot 879 föregående årsskifte).

Lustgården 1973 utkom under 1974. Volymen omfattade 88 sid. Samtidigt utkom en separattryckt, aktuell medlemsmatrikel. Lustgården 1974/75 blir ett dubbelnummer, som kommer att omfatta ca. 130 sid. Det ansluter innehållsmässigt till byggnadsvårdsåret 1975. En stor del av numret föreligger i 2dra korrektur, det beräknas utkomma under den förra hälften av året.

Föreningens 55:e årsmöte hölls den 10 mars på Sjöfartshuset i Stockholm under närvaro av ca. 115

personer, omfattande medlemmar jämte gäster. För 24:e gången omvaldes greve Torgil G. von Seth till ordförande. Till ordinarie styrelseledamöter för perioden 1974—76 omvaldes Walter Bauer, Magnus Fries, Görvel Gyllenstierna och Inga Jungstedt. För samma period, på vakansen efter Vera Norin, valdes Ebbe Gyllenstierna. Till suppleanter för perioden 1974—76 omvaldes Lilian Tallroth †, Olof Sundell och Helmuth Wanderoy. Till revisorer och revisorsuppleant för 1974 omvaldes Björn Ditzinger, René Dombrét, resp. Hans Landgren. Som ledamöter i valberedningen ingår Björn Ditzinger (sammankallande), Mårten Smedberg och Dicken Lagerfelt.

Godkände och fastställde årsmötet förslag till höjda medlemsavgifter.

Vid årsmötet meddelades att Hans Majestät Konungen åtagit sig vara föreningens Høge beskyddare. Parentation hölls över den bortgångna fröken Vera Norin. Utdelades Kungl. Patriotiska Sällskapets trädgårdsmedalj till trädgårdsmästare Ingvar Danielsson, trädgårdsarkitekt Magnus Johnson och intendent Tor Nitzelius.

Major Sven Wahlberg presenterade Världsnaturfonden och redogjorde för dess syften.

Universitetslektor Sven Nilsson, Uppsala, förde slutligen årsmötesdelegaterna i ord och bild genom Kenya.

Föreningens av årsmötet fastställda arbetsprogram har genomförts. De fyra exkursionerna och visningarna i Stockholm har planenligt ägt rum och samlat ett flertal deltagare, i allt ca. 420 st. Eftersom några av dessa arrangemang kommer att beskrivas på annan plats lämnas här endast en summarisk översikt.

4 tisdagskvällar i maj: *De kungliga parkerna i Stockholm*. Utflyktsledare var akademijägmästare Mårten Smedberg. I tidsföljd besöktes följande mål. Kungl. Södra Djurgården, Ulriksdal, Haga, Kungl. Norra Djurgården. Kvällsvandringarna blev mycket populära.

8 juni: *Göteborg och Tjolöholm*. I Göteborg demonstrerade trädgårdslektor Ingvar Nordin den botaniska trädgården. Bl. a. besöktes det nyanlagda kaktushuset, som fick en ingående beskrivning samtidigt som vissa notiser ur trädgårdens historia presenterades. Barrträdsbeståndet och rhododendron-dalen beundrades. Den senares blom var dock något försvagad på grund av sena nattfroster. Ett kort besök i Japandalen och beståndsarboretet medhanns. Med buss for deltagarna efter lunch till Tjolöholm, söder om Kungsbacka. Här visades, av docent Örjan Nilsson, den stora engelska parken. Deltagarna fick

även tillfälle att se det egenartade slottets pompösa interiör.

15 juni: *Ängsö nationalpark*. Efter en skärgårdstur, där naturen visade sig ovanligt försommarfager, anlände deltagarna till Ängsö. Revirförvaltaren, jägmästare Tage Ellström tog emot och visade runt. Floran demonstrerades av prof. Magnus Fries. Resan företogs i samarbete med Nordiska skogskongressen och leddes av Mårten Smedberg.

24—25 augusti: *Kalmartrakten och Öland*. Årets stora dendrologbegivenhet blev så populär att deltagarantalet måste fördubblas. Första dagen ägnades åt Öland. Prof. B. Kullenberg presenterade den ekologiska stationen vid Ölands Skogsby. Färden gick vidare ner genom den bördiga Mörbylånga dalen, där bl. a. de omfattande försöksodlingarna besågs. Viltvård studerades vid Ottenby Kungsgård och en gammal borg vid Eketorp. Ute på alvaret nära Möckelmossen ägnade man en stund åt den egendomliga alvarfloran. Gemensam middag i Kalmar. Dagen därpå gick färden till Strömserum, där friherre Chr. Rappe berättade om den anrika gården och förde deltagarna genom parken. Nästa mål var Stensjö by. Det är en unik gammal välbevarad by, som förvaltas av Riksantikvarieämbetet. Avsikten är att här kunna visa hur jordbruket bedrevs i gamla tider. Exkursionen avslutades vid Skällby Kungsgård, där Kalmar stad har sin växthusanläggning. Ledare för och planläggare av studiefärden var lantbrukskonsulent Gösta Engstedt och greve Torgil G. von Seth.

8 sept.: *Uppsala—Ultuna*. Förmiddagen ägnades åt botaniska trädgården i Uppsala. Bl. a. visades den då ännu pågående restaureringen av barockträdgården. Vidare studerades trädgårdens träd- och buskbestånd. Ett stort intresse väckte ett par land — ett med bara eterneller och ett med främst grönsaker och kryddväxter. Lunchen avåts i det gamla Orangeriet. Bussar förde sedan deltagarna till Växtgenetiska institutionen i Ultuna, där trädgården och parken demonstrerades. Dess avsikt är, bl. a. att visa hur olika växter varierar. En uppfattning om detta fick man främst kanske genom studiet av björkar från hela vårt land — från Skåne i söder till Lapplandsfjällen i norr. Ledare var akademiträdgårdsmästare Helmuth Wanderoy och Örjan Nilsson.

Mer än varannan medlem har under året deltagit i någon av föreningens aktiviteter. En stark önskan att medverka har från medlemmarnas sida också avspeglats i den omfattande korrespondensen och det livliga meningsutbytet, som ägt rum med styrel-

sen. Under året har medlemmarna informerats om olika arrangemang, resor och liknande genom ett februari- och ett höstbrev samt reseförfrågningar och årsmöteskallelsen.

Föreningens styrelse har under året haft ett sammanträde liksom också dess arbetsutskott. Att här räkna upp och redogöra för alla de ärenden som avgjorts eller behandlats inom arbetsgruppen eller internt mellan styrelsemedlemmar är inte realistiskt.

Som funktionärer har under året fungerat:

Örjan Nilsson (sekreterare), Helmuth Wanderoy (skattmästare) och Gösta Adelswärd (redaktör). I arbetsgruppen för exkursionsplanering är Mårten Smedberg sammankallande.

Lustgårdens äldre årgångar liksom våra korrespondenskort har rönt en glädjande efterfrågan.

För all den välvilja, oskattbara hjälp, intresse och stora gästfrihet, som medlemmarna på allt sätt visat, vill slutligen styrelsen framföra sitt varma tack.

Uppsala den 10 februari 1975.

Föreningen för Dendrologi och Parkvård

Dess styrelse

Torgil G. von Seth

Örjan Nilsson

Som funktionärer har under året fungerat:

Örjan Nilsson (sekreterare), Helmuth Wanderoy (skattmästare) och Gösta Adelswärd (redaktör).

Lustgårdens äldre årgångar liksom våra korrespondenskort har rönt en glädjande efterfrågan.

För all den välvilja, oskattbara hjälp, intresse och stora gästfrihet, som medlemmarna på allt sätt visat, vill sluttigen styrelsen framföra sitt varma tack.

Uppsala den 8 februari 1974.

Föreningen för Dendrologi och Parkvård

Dess styrelse

Torgil G. von Seth

Örjan Nilsson

*Styrelseledamöter och revisorer
för år 1974*

PERIODEN 1972—74

Ordinarie

Ditzinger, Ulla, fru, Bråvallavägen 21, 182 63 Djurs-
holm (08/755 12 13)

Hermelin, Sven A., friherre, trädgårdsarkitekt LAR, Uggleviksgatan 13, 114 27 Stockholm (08/20 90 32)
 Nitzelius, Tor, amanuens, Botaniska trädgården, 413 19 Göteborg (031/82 20 82 el. 41 80 61)
 Nordin, Ingvar, fil. dr., Botaniska trädgården, 413 19 Göteborg (031/45 81 45)
 von Seth, Torgil G., greve, *ordförande*, Bratteborg, 560 12 Vaggeryd (0393/130 18)

Suppleanter

Nilsson, Örjan, docent, *sekreterare*, Bellmansgatan 166, 754 28 Uppsala
 Rappe, Ulla, hort. stud., Strömserum, 380 50 Ålem

PERIODEN 1973—75

Ordinarie

Adelswärd, Gösta, friherre, Slefringe, 597 00 Åtvidaberg (0120/103 72)
 Engstedt, Gösta, lantbrukskonsulent, N. Långgatan 8—12, 381 00 Kalmar (0480/141 70)
 Smedberg, Märten, akademijägmästare, Fiskartorpsvägen 108, 115 42 Stockholm (08/30 30 65 el. 21 85 80)
 Smedberg, Olof-Fredrik, advokat, Hanstavik, 151 00 Södertälje (0755/320 32)
 Torberger, Kurt, civiljägmästare, Daljunkargatan 16, 791 00 Falun

Suppleanter

Hildingsson, Lennart, civiljägmästare, Skogssällskapet, Stora Torp, 412 72 Göteborg (031/40 01 85)
 Segerros, Arne, landskapsarkitekt LAR, Borgvägen 41, 182 38 Danderyd (08/758 37 94)

Ordinarie

Bauer, Walter, trädgårdsarkitekt LAR, Artillerigatan 76, 115 30 Stockholm (08/61 90 29)
 Fries, Magnus, bitr. professor, *vice ordförande*, Ynglingavägen 5 B, 182 62 Djursholm (08/755 73 03)
 Gyllenstierna, Ebbe, överste, Gyllenstiernsgatan 10, 115 26 Stockholm (08/67 87 65)
 Gyllenstierna, Görvel, friherrinna, Spannarp, 262 00 Ängelholm (042/530 58)
 Jungstedt, Inga, trädgårdsarkitekt LAR, Kapellgränd 4, 116 21 Stockholm (08/44 83 33)

Suppleanter

Sundell, Olof, disponent, Korsnäs-Marma AB, 770 71 Stjärnsund (0225/800 01)
 † Tallroth, Lilian, fru, Villa Norreport, 271 00 Ystad
 Wanderoy, Helmuth, akademiträdgårdsmästare, *skattmästare*, Villavägen 8, 752 36 Uppsala (08/30 07 04 el. 13 08 18)

REVISORER

Ordinarie

Ditzinger, Björn, forstmästare, Bråvallavägen 21, Djursholm (08/755 13 31)
 Dombret, René, byrådirektör 41^{III}, 115 35 Stockholm (08/60 83 00)

Suppleant

Landgren, Hans, agronom, Tynnelsö gård, 150 32 Stallarholmen (0152/410 42)

VALBEREDNING

Ditzinger, Björn (se ovan) *sammankallande*
 Lagerfelt, Dicken, fröken, Lagerlunda, 590 57 Malmslätt (013/991 61)
 Smedberg, Märten (se ovan)

